

OLGA ORLIĆ

Antropologija solidarnosti
u Hrvatskoj: poljoprivreda
potpomognuta zajednicom

h e o

BIBLIOTEKA

Izdavač

© Hrvatsko etnološko društvo
Zagreb, Ivana Lučića 3
www.hrvatskoetnoloskodrustvo.hr

Za izdavača

Dr. sc. Marijana Belaj

Uredništvo biblioteke

Dr. sc. Tihana Petrović Leš

Dr. sc. Sanja Potkonjak

Dr. sc. Luka Šešo

Kristina Vugdelija

Recenzenti

Dr. sc. Anita Bušljeta Tonković

Dr. sc. Tihana Rubić

Lektura i korektura

Vesna Bader

Grafičko oblikovanje

Ana Sladetić i Ivana Pavlović

Grafičko uređenje i priprema

Vesna Bader

ISBN 978-953-8232-10-7

Objavljivanje knjige financijski je potpomognuto sredstvima
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Olga Orlić

Antropologija solidarnosti u Hrvatskoj: poljoprivreda potpomognuta zajednicom

hed
BIBLIOTEKA

Zagreb, prosinac 2019.

Sadržaj

I. UVOD	7
2. O PREDMETU ISTRAŽIVANJA	10
Što je poljoprivreda potpomognuta zajednicom	10
Kako se razvijala poljoprivreda potpomognuta zajednicom u svijetu	14
Japan	16
Švicarska	19
Sjedinjene Američke Države	21
Italija	23
Principi poljoprivrede potpomognute zajednicom	26
3. ANTROPOLOŠKO ISTRAŽIVANJE POLJOPRIVREDE POTPOMOGNUTE ZAJEDNICOM U HRVATSKOJ	30
Kako je poljoprivreda potpomognuta zajednicom stigla u Hrvatsku	30
Motivacija aktera poljoprivrede potpomognute zajednicom	44
Motivacija proizvođača	44
Motivacija kupaca	49
Motivacija administratora (organizatora/inicijatora)	59
Percepcija vrijednosti koje stvara poljoprivreda potpomognuta zajednicom	63
Transparentnost, povjerenje i solidarnost u praksi	63
Problemi koji prate poljoprivredu potpomognutu zajednicom u Hrvatskoj	73
Dva smjera poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj	85
Certificirati ili ne?	85
Zagrebačke grupe	86
Istarske grupe	88

4. ZAKLJUČAK: POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM KAO ALTERNATIVA KAPITALIZMU I KAO UTOPISTIČKI POKRET	93
Poljoprivreda potpomognuta zajednicom i prehrambeni suverenitet	93
Poljoprivreda potpomognuta zajednicom i solidarna ekonomija	100
Poljoprivreda potpomognuta zajednicom i utopija rekonstrukcije	108
5. LITERATURA	123
6. ZAHVALE	133
7. O AUTORICI	136

1.

UVOD

Za postojanje grupa solidarne razmjene (GSR) saznala sam tijekom 2013. godine posredstvom prijateljice koja se, zajedno sa svojom obitelji, odlučila baviti uzgojem organskog povrća, prvenstveno za vlastite potrebe, ali i za prodaju. Za donošenje takve odluke nije bilo nevažno to što su u to vrijeme i ona i njezin suprug bili bez redovitih primanja te je njihova namjera ukazivala i na određenu strategiju preživljavanja. Naime, posljedice ekonomske krize iz 2008. godine odjekivale su u Hrvatskoj i u 2013. godini. Pritom treba imati na umu i mišljenje stručnjaka koji ističu da za hrvatski kontekst krize nisu “kriva” samo globalna kretanja zbog toga što je nakon demokratskih promjena 1990-ih godina Hrvatska ušla u tzv. tranziciju koja je podrazumijevala promjenu političkog, ekonomskog i društvenog sustava. Premda političke elite uglavnom ističu prednosti novih sustava, primjetno je i nezadovoljstvo posljedicama divlje privatizacije i rastuće nejednakosti koju je donio nagli prijelaz na kapitalizam, a koji nije povezan s posljednjom ekonomskom krizom (Čučković 2001a, 2001b; Koller Trbović 2009; Larise 2011; Budak i Rajh 2012; Ilišin et al. 2013; Rubić 2013). Ekonomska kriza iz 2008. godine pokazala je ranjivost hrvatske ekonomije u globalnom kontekstu, ali i ukazala na dublje probleme koji muče hrvatsko gospodarstvo neovisno o globalnim ekonomskim kretanjima. Uzrečica koju sam u različitim varijantama često čula u kontekstu ovog istraživanja prilikom spomena ekonomske krize, mahom od pripadnika starijih generacija, a koja sažima navedene znanstvene zaključke glasi: “Koja kriza? Pa cijeli svoj život živim u krizi!!!” Potonja izjava, koju su opetovano naglašavali sudionici u istraživanju, kao da proširuje koncept putujuće krize (Šporer 2001: 16 prema Rubić 2017: 36) kao

one koja se seli s jedne na drugu lokaciju u svijetu prema poimanju krize koja putuje kroz vrijeme. Takav diskurs govori u prilog tome da pojedinci smatraju kako je provođenje života u stalnoj potrebi propitivanja kućnih budžeta, prilagodbe troškovima, ali i nestašicama¹ odraz kontinuirane krize i da, prema tome, velika ekonomska kriza iz 2008. godine na ovim prostorima ne predstavlja novinu.

Upitala sam prijateljicu kako i gdje namjerava prodavati povrće koje uzgoji, a ona mi je nato odgovorila da ga planira distribuirati “preko grupe solidarne razmjene Zapad”. Tada sam prvi put čula za grupe solidarne razmjene. Objašnjenje koje mi je pružila kod mene je pobudilo zanimanje za spomenutu inicijativu te sam odlučila saznati više o tome. Ubrzo potom, nakon dobivanja početnih informacija, shvatila sam da je tema relevantna u znanstvenom smislu te da se istraživanjem tog pokreta već bavi niz znanstvenika različitih disciplina. Kao antropologinju, posebice me zainteresirao aspekt solidarnosti u pokretu koji se nastoji sustavno izgraditi i/ili ojačati među članovima grupe, a poželjela sam se i uključiti u jednu takvu inicijativu. Saznala sam da postoji nešto što se zvalo *velika zelena mejling lista* putem koje su se mogli naručiti različiti proizvodi. Naknadno se ispostavilo da moja kolegica s posla, iz drugog odjela, administrira tu listu, ali je tada lista već bila ukinuta i ona nije željela pričati o tome. U neformalnom je razgovoru natuknula da su oko ukidanja liste postojali oprečni stavovi te je iskazala osobno nezadovoljstvo činjenicom da je u konačnici mejling lista zatvorena. No, na samom početku mojega istraživanja lista je još bila aktivna te sam preko nje i posredstvom kontakata svoje prijateljice došla do prvih sugovornika u istraživanju koje je uslijedilo. Na prvoj dostavi proizvoda GSR-a kojoj sam prisustvovala u zapadnom dijelu grada dobila sam kontakte i imena “osnivača” i “admina”. Pokušala sam se uključiti u prvu osnovanu grupu solidarne razmjene –

¹ Nestašica može biti različito percipirana. Može se odnositi npr. na nestašicu koju je većina građana Hrvatske osjetila tijekom Domovinskog rata. Za još starije sugovornike, nestašica se mogla odnositi i na nestašicu nakon Drugog svjetskog rata, na brojne redukcije struje, benzina (primjerice, vožnja po parnim i neparnim danima i registracijama usjekla se živopisno u sjećanja pojedinaca).

GSRijeda (čiji je naziv kombinacija akronima za grupe solidarne razmjene i srijede, dana kada se odvijala dostava) – ali pokazalo se da to uopće nije jednostavno jer je grupa u to vrijeme već bila pred razlazom. Ipak, zahvaljujući tome dogovorila sam intervjue s pojedincima koji su bili inicijatori poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj, ali i s kupcima. Istovremeno sam i sama počela naručivati hranu srijedom, uglavnom povrće te neke druge proizvode koji su u to vrijeme bili u ponudi.

2.

O PREDMETU ISTRAŽIVANJA

ŠTO JE POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM

Grupe solidarne razmjene (u daljnjem tekstu koristit ću kraticu GSR) naziv je pod kojim se poljoprivreda potpomognuta zajednicom počela širiti u Hrvatskoj nakon 2009. godine. Poljoprivreda potpomognuta zajednicom je termin kojim su sociologinje Jelena Puđak i Nataša Bokan 2011. godine tu inicijativu uvele u hrvatski znanstveni diskurs kroz članak o ekološkoj poljoprivredi kao indikatoru društvenih vrednota (Puđak i Bokan 2011). Taj pojam je prijevod engleskog termina *community-supported agriculture* i odnosi se na skup aktivnosti koje su se pod različitim nazivima pojavile u svijetu počevši od 1970-ih godina. Trauger Groh, jedan od pionira inicijative, istaknuo je kako sam termin poljoprivreda potpomognuta zajednicom u određenoj mjeri može rezultirati i iskrivljenim poimanjem glavnog cilja inicijative. On, naime, smatra da cilj “nije da zajednica podupire farmu (poljoprivredno imanje), već da zajednica sama sebe podržava (potpomaže) kroz poljoprivredu” (Groh i McFadden 1998). Inicijativa se tijekom godina proširila svijetom i u svakoj zemlji ima neke svoje specifičnosti i drugačije nazivlje. Također, nije nevažno istaknuti da često ciljevi inicijative variraju u odnosu na spomenuti glavni cilj, ovisno o grupi. Samu grupu, jezgru inicijative, čine pojedinci koji ne moraju biti povezani ničim drugim osim činjenicom da pripadaju grupi kupaca koja po određenim principima sustavno potpomaže, najčešće ekološke i lokalne, poljoprivrednike. Sustavnost pomaganja očituje se u tome da članovi grupe redovito i izravno nabavljaju (kupuju) sezonske namirnice

od jednog ili više proizvođača na tjednoj (ili drugačije dogovorenoj) bazi, bez sudjelovanja plaćenog posrednika. Proizvođači su najčešće ekološki, s certifikatom ili bez njega, što ovisi o prioritetima grupe. Naime, pojedini kupci žele isključivo certificiranu ekološku hranu, dok je drugima dovoljno da se radi o lokalnom poljoprivredniku u čiji način proizvodnje imaju povjerenja te im certifikat nije potreban (ili pak sumnjaju u način njegova dobivanja), a treći naprosto ne mare toliko za ekološki aspekt proizvodnje koliko im je važno podupiranje malih lokalnih proizvođača. Kupci su najčešće stanovnici obližnjeg grada ili šireg gradskog područja. Naravno, i od tog pravila ima iznimki jer pojedini proizvođači opskrbljuju i udaljenije gradove i područja zbog specifičnosti svojih proizvoda (riječ je o rjeđe dostupnim proizvodima poput npr. integralnog brašna ili mesa i ribe). Prema dogovoru, netko od članova grupe prikuplja i dostavlja narudžbu za cijelu grupu te se potom proizvođači i kupci sastaju na dogovorenom mjestu (ponegdje su to od gradskih uprava odobrene lokacije, ali tamo gdje to nije regulirano može se raditi i o tajnoj lokaciji) i u određenom roku obave tzv. dostavu, odnosno primopredaju. Kupci povrće kupuju tako da kupuju tzv. košaricu, tj. unaprijed dogovorenu količinu (sezonskih) proizvoda za određen iznos kojom se namiruju tjedne potrebe kupca za povrćem, do sljedeće dostave. Ključ podupiranja je u sustavnosti, odnosno u tome da se hrana nabavlja redovito od istog poljoprivrednika, čime on stiče stalnu i sigurnu bazu kupaca te zato ne mora razmišljati o plasmanu i prodaji svojih proizvoda, može ukalkulirati količine i u konačnici se može više fokusirati na samu proizvodnju. Najčešće je riječ o ekološkoj proizvodnji jer grupu kupaca uglavnom čine pojedinci koji su iz različitih razloga izgubili povjerenje u industrijsku i konvencionalnu poljoprivredu povezanu s upotrebom pesticida i umjetnih gnojiva te, opet iz različitih razloga, žele poticati male, lokalne proizvođače. S obzirom na to da smatraju da je čin kupovine ujedno i politički čin, vjeruju da tako izravno utječu na promjenu postojećih konzumerističkih i proizvodnih obrazaca. Poljoprivreda potpomognuta zajednicom oblik je zajednice prakse koji je usmjeren na stvaranje alternativnih lanaca (nabave) hrane (engl. *alternative food networks* – AFN) i kre-

iranje drugačijih odnosa u tom lancu. Koncept zajednice praksi koji sam upotrijebila ponikao je iz teorija učenja (Lave i Wenger 1991), ali je posve primjenjiv i na grupe ljudi koji na opisani način potpomažu ekološku poljoprivredu. Pojam je osmišljen u odnosu na grupe pojedinaca koji zajedno nešto rade, ali ne podrazumijeva da svi članovi u potpunosti dijele interese i stavove ili pak da budu izvana prepoznatljivi ne-članovima. Za njihovo je oformljivanje ključno “sudjelovanje u sustavu aktivnosti u kojem sudionici dijele razumijevanje o onome što rade i što to znači za njihove živote i njihove zajednice” (Lave i Wenger 1991: 98) što, prema mojem mišljenju, predstavlja tek neznatno proširivanje Barthove analize načina na koji (etničke) grupe definiraju sebe i svoje granice.

Na temelju navedenih činjenica, smatram da bi se poljoprivreda potpomognuta zajednicom mogla opisati kao zajednica praksi koja kreira alternativni način nabave (hrane i/ili drugih proizvoda) i tako potiče ekološku i/ili lokalnu poljoprivredu i solidarne obrasce ponašanja u društvu.

Naime, osnovni princip koji zagovara poljoprivreda potpomognuta zajednicom je solidarnost, tj. poticanje solidarnosti između kupaca i proizvođača na različitim razinama. Ona je, naravno, povezana i s nekim drugim principima koji su karakteristični za pokret, ali upravo bih solidarnost izdvojila kao ključni element po kojemu se ova inicijativa razlikuje od drugih srodnih inicijativa.

U Hrvatskoj je inicijativa pokrenuta od strane nekolicine entuzijasta koji su inicijalno razmišljali da se unutar takvih grupa odvija i određena razmjena te su, imajući na umu talijanske srodne inicijative, pokret u Hrvatskoj nazvali grupama solidarne razmjene. To zvučno ime, ipak, kod neupućenih može izazvati i određene nedoumice. Kao primjer mogu navesti činjenicu da me nakon nekoliko godina redovite tjedne nabave ekoloških proizvoda, popraćene čestim razgovorima s kolegama na poslu o samoj nabavi kao i o mojem istraživanju, kolega upitao: “Čekaj, a što ti točno razmjenjuješ s tim ljudima?”

Iako je razmjena bila inicijalno planirana te premda su, prema dostupnim informacijama, pojedine grupe u okviru svojih foruma razmjenjivale određene vrste proizvoda, npr. dječju odjeću ili igračke, ekološki su se proizvodi oduvijek “razmjenjivali” za novac, tj. kupovali. Sljedeće je pitanje bilo po čemu su onda takve grupe solidarne. Možda bi ih bilo ispravnije naprosto nazvati “kratkim lancima nabave” ili oblikom “izravnog marketinga”, kao što su to pojedini znanstvenici i učinili (Roche et al. 2008).

Nema sumnje da te grupe i jesu sve spomenuto zbog toga što je jedan aspekt njihova djelovanja usmjeren k eliminiranju posrednika između kupca i prodavača, čime nestaje potreba za maržom te poljoprivrednik u tom procesu dobiva svu zaradu. Posljedica je da nije prisiljen prodavati svoje proizvode po nižim cijenama (pa ni tada kada proizvede veće količine) te je u mogućnosti usredotočiti se na kvalitetu, a ne na kvantitetu proizvoda i posvetiti se izgradnji drugačijih odnosa s kupcima. Ipak, grupe se nastoje odmaknuti od pukog utilitarističkog poimanja koncepta. Kratki lanci nabave ne moraju nužno biti usmjereni na ekološke ili na lokalne proizvođače. U većini slučajeva poljoprivrede potpomognute zajednicom naglasak je ipak na ekološkoj proizvodnji zbog brige o zdravlju i okolišu. Kao što ćemo vidjeti kasnije, upravo je otpor prema konvencionalnoj, industrijskoj poljoprivredi koja potiče monokulturni uzgoj na velikim površinama te upotrebu štetnih pesticida i gnojiva bio glavni poticaj za osnivanje takvih grupa. Međutim, i dalje ostaje otvoreno pitanje na koji se način prakticira solidarnost u njima.

Na to ću pitanje nastojati detaljnije odgovoriti nešto kasnije, analizajući motivaciju i prakse aktera. Ovdje bih samo napomenula da cilj članova grupa nije samo nabavljanje zdravih proizvoda za sebe i svoju obitelj po povoljnijim cijenama. Takva motivacija posve je u skladu s globalno rastućim interesom za organski proizvedenu hranu, do kojeg je došlo zbog niza čimbenika, a prvenstveno zbog nepovjerenja u to da konvencionalne poljoprivredne prakse proizvode hranu koja je sigurna za konzumaciju te zbog brige o ljudskom zdravlju i okolišu (Yridoe

et al. 2005). Međutim, bitno je naglasiti da to nije isključiva motivacija. Naime, organski se proizvodi mogu sve jednostavnije i po sve povoljnijim cijenama nabaviti i u brojnim trgovačkim lancima i veletrgovinama.² Iako je takav oblik kupovine uobičajeniji i jednostavniji, izgleda da on ne odgovara u potpunosti motivima kupaca koji podupiru alternativne lance nabave hrane (Feagan 2008; Randelli 2015: 17).

Oko takvog trenda razvila se i ideja ekološkog građanstva (Seyfang 2006), a povećava se ekološka i održivija potrošnja u svijetu, koja je dobila i naziv zelena potrošnja (engl. *green consumption*). Prema pojedinim istraživanjima, takva potrošnja može za svakog kupca označavati skup različitih aktivnosti – od nabave *fair trade* proizvoda, nekorištenja plastičnih vrećica, razvrstavanja otpada pa do nabave organske hrane i ekoloških proizvoda (Gilg et al. 2005: 485–486). Bart Barendregt i Rivke Jaffe definiraju zelenu potrošnju kao “kombinaciju politika životnih stilova, ekologije, spiritualizma, ljepote i zdravlja, u kombinaciji s pozivom na povratak jednostavnijem življenju” (Barendregt i Jaffe 2014: 1), ističući istovremeno kako se radi o obliku potrošnje koji povezuje, ali i zamagljuje granice između etičke, održive i elitne potrošnje (ibid.). Poljoprivreda potpomognuta zajednicom specifičan je oblik zelene potrošnje čiji će razvoj u Hrvatskoj nastojati analizirati.

KAKO SE RAZVIJALA POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM U SVIJETU

Principi i način funkcioniranja na kojima se temelji poljoprivreda potpomognuta zajednicom različito su se razvijali u različitim dijelovima

2 Prema podacima izvještaja o organskoj poljoprivredi za 2016. godinu broj površina pod organskom proizvodnjom raste (iako je još uvijek na globalnoj razini vrlo nizak i iznosi 1,2%), ali i podosta varira po područjima (Wiler et al. 2018: 22). Ekološki proizvodi općenito, pa tako i hrana, postali su profitabilna i još neutažena tržišna niša te potražnja za njima raste kako u svijetu tako i u Hrvatskoj (Zepeda i Leviten-Reid 2004: 1; Petljak 2010; Puđak i Bokan 2011: 153), a povećava se i broj organskih površina i poljoprivrednika koji ih obrađuju (Wiler et al. 2018: 23).

svijeta, ponekad i istodobno, pa tako ne postoji jedinstveni naziv za takve prakse. Za poljoprivredu potpomognutu zajednicom u Japanu se koristi naziv *teikei* (što na japanskom znači suradnja), u Švicarskoj se udomaćila pod nazivom Vrtovi obilja (franc. *Les Jardins de Cocagne*), u Sjedinjenim Američkim Državama kao i u regiji Quebec u Kanadi poznata je kao poljoprivreda potpomognuta zajednicom (engl. *community supported agriculture* – CSA; franc. *agriculture soutenue par la communauté* – ASC), u Francuskoj kao udruženje za održavanje seljačke poljoprivrede (franc. *association pour le maintien d'une agriculture paysanne* – AMAP), a u Italiji je nazvana grupama solidarne potrošnje (tal. *gruppi di acquisto solidale* – GAS). U Hrvatskoj se inicijativa 2009. godine oformila pod nazivom grupe solidarne razmjene (GSR), a od 2015. godine koristi se i naziv solidarne ekološke grupe (SEG).³ Poljoprivreda potpomognuta zajednicom stigla je u Hrvatsku iz Italije, gdje se inicijativa nije odnosila samo na hranu već i na neke druge proizvode i usluge (poput npr. obuće i električne energije), te je naziv grupe solidarne potrošnje uvelike odgovarao praksi.

U dijelu koji slijedi iznijet ću kratak pregled razvitka inicijativa u pojedinim zemljama. Približno istodobni, no potpuno neovisni jedan o drugome, začeci inicijative vezuju se uz Japan i Švicarsku. Iz Švicarske je inicijativa prenesena u Sjedinjene Američke Države i tamo je danas lociran najveći broj inicijativa. Italija je nezaobilazna za analize hrvatskih inicijativa jer je upravo iz te zemlje koncept prenesen u Hrvatsku.

3 Odličan pregled osnovnih informacija o inicijativama poljoprivrede potpomognute zajednicom na području Europe pruža knjižica *Overview of Community Supported Agriculture in Europe* (Pregled poljoprivrede potpomognute zajednicom u Europi) u izdanju Europske skupine za istraživanje poljoprivrede potpomognute zajednicom (European CSA Research Group) iz 2016. godine. U njoj se mogu naći podaci o začetima inicijative u zemljama uključenima u pregled te nazivi pod kojima je u njima poznata, podaci o broju grupa i pojedinaca uključenih u te grupe te o pojedinim specifičnostima njihova funkcioniranja. Danijel Balaban navodi 2012. godinu kao godinu početka djelovanja takvih grupa u Hrvatskoj iako su prvi organizacijski koraci napravljeni već 2009. godine. Autor navodi da u Hrvatskoj, prema dostupnim podacima, postoji sedam takvih grupa koje okupljaju približno 3000 članova (Balaban 2016: 25).

Japan

Prema dostupnim podacima, inicijativa je nastala u Japanu, gdje je poljoprivredna ekonomija bila zastupljena većinom sitnim seoskim gospodarstvima i zemlja se uglavnom obrađivala ekološkim metodama i rotacijom kultura te se temeljila na *Yuki* principu.

Ondje su već 1959. godine, kada su u Japanu kemijski pesticidi ušli u širu upotrebu, dva doktora neovisno jedan o drugome, uočivši kod svojih pacijenata negativne posljedice, prvi pokrenuli partnerstva/suradnju između organskih proizvođača i kupaca (Kondoh 2014: 144). No takva *teikei* poljoprivreda ojačala je i proširila se tek 1970-ih godina, kada je upotreba pesticida već uzrokovala promjenu karaktera japanske poljoprivrede, koja je postala više komercijalno orijentirana (ibid.). Upravo je svijest o negativnim posljedicama kemikalija i pesticida za ljudsko zdravlje potaknula osnivanje Udruženja za uzgoj i konzumaciju sigurne hrane (engl. Association for Growing and Eating Safe Food, jap. Anzenna Tabemono-wo Tsukutte Taberu-kai – AITTT) koje je počelo nabavljati mlijeko od u Japanu već postojećih kooperativa proizvođača mlijeka. Oko nabave povrća članovi su se morali znatno više angažirati jer takvih proizvođača nije bilo. Posredstvom osobnih poznanstava pronašli su sedamnaest proizvođača koji su bili voljni početi proizvoditi ekološku hranu za grupu. Članovi grupe obavezali su se na otkupljivanje svega što oni proizvedu, na pružanje pomoći u radu i na cijene koje bi proizvođačima omogućile opstanak. Također su se i organizirali u manje jedinice koje su brojile do petnaest susjeda. Poljoprivrednik bi hranu dostavljao po jedinicama, a dalje su članovi sami redistribuirali proizvode među sobom (Kondoh 2014: 145). Paralelno je nastala još jedna takva inicijativa. Naime, jedna je grupa poljoprivrednika na vlastitoj koži osjetila negativne (zdravstvene i ekonomske) učinke kemikalija koje su počeli koristiti prelaskom na konvencionalnu poljoprivredu, a još su se k tome i dodatno zadužili za mehanizaciju koju takva poljoprivreda zahtijeva. Na kraju su bili primorani sezonski odlaziti u gradove obavljati npr. građevinske poslove kako bi isplatili dugove, a stradavalo im je i zdravlje. Uvidjevši da na taj način trpe broj-

ne negativne posljedice, vratili su se organskoj poljoprivredi i odlučili svoje proizvode prodavati lokalno. To je u ruralnoj sredini bilo gotovo nemoguće zato što je većina domaćinstava na ruralnim područjima još uvijek imala vrtove s vlastitim proizvodima. Poljoprivrednici su se stoga okrenuli urbanim sredinama, konkretno Tokiju, i tamo oformili još jednu takvu grupu. Već 1971. godine *teikei* pokret dobio je svoju krovnu organizaciju, japansko udruženje organskih poljoprivrednika – JOAA, koja je stvorila filozofske temelje, odnosno principe na kojima se temelji *teikei* poljoprivreda, a koje su preuzeli i brojni drugi pokreti u svijetu.

Međutim, upravo je u Japanu *teikei* poljoprivreda danas u opadanju (Hatano 2008: 22). Analiza je pokazala da su problemi koji muče *teikei* grupe u Japanu raznoliki – od posve internih do onih koji se tiču širih društvenih promjena. Odnosi kupaca i proizvođača nikada nisu bili potpuno simetrični jer su i jedni i drugi mogli koristiti i druge izvore nabave ili distribucije proizvoda. Problem obilnog uroda koji kupci *teikei* grupe ne mogu (ili ne žele) apsorbirati također je važan. Demografske promjene uzrokuju smanjivanje broja članova grupa, a promjene životnih stilova rezultirale su drugačijim navikama kupaca, koji više ne znaju upotrebljavati određene sezonske namirnice, nego npr. tijekom cijele godine zahtijevaju istu vrstu proizvoda. Problem za *teikei* poljoprivredu predstavlja i sve veći broj žena koje se uključuju na tržište rada te se tako smanjuje broj na volontiranje (koje *teikei* podrazumijeva) spremnih kućanica (što ukazuje ne potrebu zasebne analize uloge žene kućanice u japanskoj *teikei* poljoprivredi). Budući da u Japanu *teikei* postoji već dugi niz godina, ondje je već došlo do smjene generacija pri čemu su primjetni određena nevoljkost uključivanja mlađih generacija u grupe kako proizvođača tako i kupaca te unutrašnji problemi poput npr. asimetričnog odnosa poljoprivrednika i kupaca (prilikom kupovine), problemi oko cijena i upravljanja, odnosno uočena je potreba za plaćenim radom (Hatano 2008: 27–30). S obzirom na to da na tržištu danas postoji niz trgovina organskim proizvodima (kojih nije bilo 1970-ih), dio kupaca više ne želi ulagati napor u dobavu organskih

proizvoda izravno od proizvođača zbog toga što su oni i jednostavnije dostupni. Upravo posljednji problem ukazuje na to da je u Japanu u određenoj mjeri došlo do razdvajanja koncepta kupovine ekološki uzgojene hrane od principa solidarne ekonomije. Slični su problemi, vidjet ćemo, prisutni i drugdje u svijetu, ali je u Japanu zbog dugotrajnosti takvog principa poljoprivrede i društvenih specifičnosti ta problematika uočljivija nego u nekim drugim dijelovima svijeta. Brojni su istraživači već uočili da je potražnja za lokalnom, organskom hranom postala svojevrsan trend, posebice u gornjoj srednjoj klasi u SAD-u, koja pak na taj način želi “ostvariti pristup najnovijem kulturnom iskustvu globalnog senzoriuma” (Nonini 2013: 270). I drugi su istraživači osim Noninija (ibid.: 271) uočili da se radi o aktivnosti koja ima klasni predznak te je često rodno obojena (Abel et al. 1999; Sarjanović 2014; Cairns et al. 2014). Analiza takvog aktivizma, prema Noniniju, ukazuje na “rezidualnu hegemoniju među određenim grupama unutar populacije, poput onih iz kojih dolaze aktivisti povezani s prehrambenom sigurnošću (engl. *food security*)”⁴ (Nonini 2017: 274), što opet ukazuje na određene oblike elitizma.

S obzirom na navedeni rast proizvodnje i potrošnje organskih poljoprivrednih proizvoda može se reći da je došlo do svojevrsne institucionalizacije organske poljoprivrede (Kondoh 2014: 150). Proces certificiranja također je sa sobom donio niz nedoumica i pitanja. Neki su poljoprivrednici bili protiv toga da se cijela organska poljoprivreda svede na skup pravila te su zagovarali lokalno specifične kombinacije pristupa, uz stalno učenje. Nesreća u nuklearnoj elektrani Fukushima Daiichi također je negativno utjecala na organske poljoprivrednike u Japanu te je pridonijela i opadanju aktivnosti samih grupa.

4 Hrvatska agencija za hranu, od 1. siječnja 2019. godine Centar za sigurnost hrane koji djeluje u okviru Hrvatske agencije za poljoprivredu i hranu, prevodi engleski koncept *food security* kao prehrambenu sigurnost. Prema definiciji koju nude na svojim mrežnim stranicama, prehrambena sigurnost postoji kada svi ljudi u svakom trenutku imaju na raspolaganju dovoljne količine sigurne i nutritivno vrijedne hrane, u fizičkom, socijalnom i ekonomskom smislu, koja zadovoljava njihove prehrambene potrebe i predstavlja njihov izbor za aktivan i zdrav život (<https://www.hah.hr/rjecnik-pojmova-koji-se-koriste-u-procjeni-rizika-u-podrucju-sigurnosti-hrane/>).

S obzirom na gotovo pedesetogodišnju tradiciju, usponi i padovi *teikei* pokreta odražavaju kompleksnu dinamiku takvih zajednica praksi te mogu poslužiti kao svojevrsan primjer za druge, u novije vrijeme oformljene zajednice prakse.

Švicarska

Autori GSR brošure ističu kako se čini “da razvoj grupa u Japanu nije uzrokovao širenje u ostatku svijeta, nego su u jednoj drugoj zemlji ni- knule grupe koje su potom proširile priču na više kontinenata i tek se koje desetljeće kasnije na kraju povezale i s Japancima” (Medić et al. 2013).

Prema istraživanju koje je provela Marlyne Sahakian, 1978. godine pored Ženeve u Švicarskoj pokrenuta je švicarska varijanta poljoprivrede potpomognute zajednicom pod nazivom *Les Jardins de Cocagne* i to je, sudeći prema dostupnim podacima, bila prva takva inicijativa u Europi (Sahakian 2015: 145). Sahakian ističe kako su je osnovali politički motivirani pojedinci koji i danas nastoje biti “alternativa dominantnom ekonomskom tržištu” (*Les Jardins de Cocagne* 2014). Grupa je bila organizirana tako da su proizvođači poljoprivrednici bili ugovorno vezani godišnjom članarinom koja je varirala ovisno o deklariranom prihodu. Tjednim su se ritmom kupcima dostavljale košarice s povrćem, a kupac je bio dužan tri do četiri dana godišnje pomagati ili na farmi ili s dostavom. Onaj tko nije želio ili mogao pomagati imao je obavezu to kompenzirati novcem. 1980-ih i 1990-ih godina to je bila jedina takva grupa u okolici Ženeve, s trogodišnjom listom čekanja na učlanjenje, dok je prema podacima Zapadnošvicarskog udruženja za poljoprivredu potpomognutu zajednicom (Fédération romande pour l’agriculture contractuelle de proximité – FRACP) iz 2008. godine vidljivo da djeluje 25 grupa članica. Prema podacima iz GSR brošure, do 1980. godine osnovane su još dvije takve grupe na teritoriju Švicarske. Do 2000. godine takav se oblik poljoprivrede nije značajnije razvijao, da bi se nakon 2000. godine broj grupa koje podupiru lokalne ekološke

proizvođače povećao (Roque et al. 2008: 17). Sahakian navodi kako su 1991. godine pokrenute inicijative za podršku organskoj poljoprivredi zbog naglog porasta svijesti o opasnostima za okoliš potaknutog nesrećom nuklearne elektrane Černobil te lokalnom ekokatastrofom iz 1986. godine u tvornici lijekova Sandoz (Sahakian 2015: 146). Tada su i već otprije postojeće robne marke ekoloških proizvoda u velikim trgovačkim centrima postale popularnije (ibid.). Kao i u slučaju Japana, velike ekološke katastrofe podigle su svijest o lošim utjecajima zagađivača na okoliš i ljudsko zdravlje. Ipak, nije nevažno istaknuti i to kako je briga za okoliš sekundarna, dok briga za osobno zdravlje zauzima prvo mjesto (ibid.). To je vidljivo i iz činjenice da kupci često odlučuju postati članovima GSR-a zbog nekog zdravstvenog problema ili zbog toga što su postali roditelji te svojoj djeci na taj način žele omogućiti što zdraviju prehranu (ibid.). Analizom dviju studija slučaja koje su proveli znanstvenici koji sudjeluju na projektu INSIGHT, financiranom od strane Europske komisije, vidljivo je da su u jednom od ta dva slučaja inicijatori novog GSR-a bili upravo roditelji dvoje djece koji su svojoj obitelji željeli osigurati kontinuiranu opskrbu ekološkom hranom. Pomoć su prvo zatražili od različitih kantonskih agencija, ali su informacije koje su dobivali od njih bile nedovoljne ili su pak morali plaćati njihove usluge, što si nisu mogli priuštiti. Stoga su se obratili nevladinim udrugama i pojedincima koji za svoje usluge nisu tražili nikakvu naknadu. Uz njihovu su pomoć uspjeli naći poljoprivrednika koji je, odustavši od dotadašnje suradnje s veletrgovcem (zbog sve većih zahtjeva, a sve manje zarade), bio zainteresiran za taj vid širenja posla. Taj je poljoprivrednik angažirao druge ekološke proizvođače za novonastalu grupu te su, prema podacima autora, počeli sustavno opskrbljivati sedamdesetak obitelji. Opisani slučaj također potvrđuje činjenicu kako je osobni angažman pojedinaca, koji postaju pokretači procesa (akteri), ključan za inicijativu te kako često pomoć pojedincima u takvim procesima pružaju nevladine udruge koje posjeduju znanje i informacije (s druge strane, evidentnom postaje nemogućnost gradskih ili kantonalnih službi da pruže zadovoljavajuće informacije i potpomognu ekološku poljoprivredu) (Roche et al. 2008: 20).

Iako je briga za osobno zdravlje ili zdravlje vlastite djece vjerojatno glavna motivacija takvih pojedinaca, ona jamačno nije i jedini razlog njihova učlanjivanja u GSR jer je organsku hranu moguće nabaviti i u veletrgovinama. Sahakian je ustvrdila da je više pozitivnih emocija bilo povezano s osjećajem solidarnosti koji je nastajao u takvoj grupi. Podržavanje lokalne/organske poljoprivrede postalo je čin “odrađivanja svog dijela” u pružanju takve podrške (Sahakian 2015: 148). Nadalje, kao posebice zanimljivo istaknula je to da iako se članovi ne moraju sretati osobno osim na dostavama niti imati osobni kontakt s poljoprivrednicima, oni se i dalje osjećaju članovima zajednice. Ipak, u slučajevima u kojima se od članova grupe zahtijeva i rad na poljoprivrednom imanju, Sahakian ističe iznenađujuće visok stupanj solidarnosti – osjećaj pripadanja zajednici i podržavanje šireg kolektiviteta – usprkos ograničenim međusobnim interakcijama. Sahakian zaključuje kako se čini da je ideja pripadanja jednako važna kao i stvarna, fizička interakcije s drugim članovima društva (ibid.). Međutim, autorica ističe kako ljudi koji kupovinom podupiru ekološke proizvođače naglašavaju emocionalnu vrijednost takvog načina kupovine, povjerenje u proizvođača koje se ne može usporediti s povjerenjem u robnu marku ekološkog proizvođača dostupnu u veletrgovinama (u čiju ispravnost sumnjaju). Ona smatra da ta nova dimenzija potrošnje, fokusirana na simbolična značenja i s njima povezane emocije (Collins 2004; Spaargaren 2013), može omogućiti nov pristup društvenim praksama održive potrošnje (Sahakian 2015: 149).

Sjedinjene Američke Države

Pokret je iz Švicarske prenesen u Ameriku i danas je sjevernoamerička verzija poljoprivrede potpomognute zajednicom, koja je tamo dobila ime *community supported agriculture* (CSA), vjerojatno najbrojnija. Inicijativa je 1986. godine “uvezena” u Ameriku posredstvom pionira švicarskih grupa Jana Vander Tuina (osnivača grupe Topinamboura u blizini Züricha) i njemačkog poljoprivrednika Traugera Groha (s imanja Buschberghof). Oni su gotovo istodobno, ali kako ističu autori,

neovisno jedan o drugome, osnovali dva prva takva imanja u SAD-u: farmu Indian Line u državi Massachusetts te zajednicu Temple-Wilton u New Hampshireu. U oba slučaja principi obrađivanja zemlje temeljili su se na biodinamičkoj poljoprivrednoj tradiciji Rudolfa Steinera.

Iako su u SAD-u 1986. godine postojala samo ta dva navedena imanja koja su djelovala na osnovi zajednice koja ih podupire, do 2000. godine oformljeno ih je preko tisuću (Greer 1986 prema Sharp et al. 2002). Jedan od važnih problema poljoprivrednika uključenih u ovu inicijativu u SAD-u istaknula je u svojem istraživanju Rebecca Flecher (2009) – riječ je o dostupnosti obradive zemlje za poljoprivrednike. Financijska sredstva kojima raspolažu farmeri u SAD-u vrlo su često nedostatna za trajno posjedovanje zemljišta, posebice kada se dogodi da za isto zemljište konkuriraju s investitorima koji ga žele kupiti u građevinske svrhe. Flecher opisuje dva konkretna slučaja u kojima su članovi CSA grupe omogućili farmerima posjed zemlje, te time sebi osigurali organske proizvode. Pomoću modela zajedničkih udjela (engl. *shared equity model*) farmeri su dobili zemljište na trajno korištenje uz uvjet da se ono nastavi obrađivati i nakon njihova umirovljenja (Fletcher 2009: 232) ili su sami postali vlasnici zemljišta uz određena ograničenja u slučaju prodaje (ibid.: 233). S obzirom na to da se u spomenutim primjerima radilo o farmerima koji su već imali razvijenu vlastitu mrežu kupaca putem CSA-a, u oba su se slučaja sami članovi tih mreža aktivno uključili u prikupljanje novca koji je farmerima omogućio nastavak rada, a njima samima osigurao opskrbu hranom kakvu žele (ibid.: 230–233). Taj postupak iznova potvrđuje važnost osobnog angažmana kupaca u osiguravanju ekološki proizvedene hrane za uspjeh inicijative.

Upravo je promatranje osobnog angažmana i načina na koji zajednice kupaca podupiru proizvođače navelo znanstvenike da zaključe kako uključenost zajednice u takve prakse znatno varira od slučaja do slučaja. Pojedine takve grupe funkcioniraju na principu potpunog podupiranja od strane zajednice (DeLind 1999; Feagan i Henderson 2008; Jacques i Collins 2003; Lass et al. 2003; Schnell 2007) dok u

drugima, koje su više tržišno orijentirane, zajednica igra samo limitiranu ulogu (Groh i McFadden 1997; Lang 2010; O'Hara i Stagl 2002; Ostrom 1997). Iako bi idealan model poljoprivrede potpomognute zajednicom bio onaj u kojemu se podrazumijeva i njeguje odnos povjerenja između poljoprivrednika i članova grupe (Feagan i Henderson 2009), kroz istraživanja se pokazalo da je zajedništvo u takvim zajednicama često upitno. Tako su Cynthia Cone i Ann Kakaliouras istražujući motivaciju članova uključenih u nekoliko američkih CSA grupa u metropolitanskom području Minneapolisa i St. Paula uočile da je zajedništvo nisko na ljestvici motiva za uključivanje u grupu (Cone i Kakaliouras 1995: 30). Iste su autorice uočile niz problema s kojima se poljoprivreda potpomognuta zajednicom susreće, kao što ćemo vidjeti kasnije, svugdje u svijetu. Članovi grupe često odustaju od članstva, i to ne zbog toga što ne žele podupirati lokalne ekološke poljoprivrednike, nego zato što su im zahtjevi koje nameće nabava košarica preveliki. To se ne odnosi samo na organizaciju odlaska po košarice nego i na promjenu u rutini kuhanja koju iziskuje stalan dotok (jednom ili dva puta tjedno) sezonskih i često istovjetnih namirnica koje nisu sami odabrali (ibid.). Pomaganje na imanju također predstavlja velik teret za pojedince, pa mnogi i zbog toga odustaju.

Italija

U Italiji je poljoprivreda potpomognuta zajednicom usko povezana s grupama solidarne potrošnje (tal. *gruppi di acquisto solidale* – GAS). Prva grupa solidarne potrošnje u Italiji utemeljena je u Ferrari 1994. godine (Randelli 2015: 19). Specifičnost takvih grupa sadržana je u tome što nisu usmjerene samo na poljoprivredu, već su od samog početka izrazito fokusirane na kritičnu ili osviještenu potrošnju. Taj se stav vrlo dobro očituje u kovanici osmišljenoj za potrebe osvještavanja kritičke potrošnje – naime, talijanskom se terminu *consumatore* (potrošač) dodaje još jedno slovo “t”, pa tako *consumatore* postaje *consumattore* i dobiva sasvim novu konotaciju jer riječ *attore* na talijanskom jeziku znači akter ili sudionik, te je na taj način igrom riječi naglašena

aktivna uloga nekadašnjeg isključivo pasivnog potrošača. Taj princip podrazumijeva ne samo svjesno odbijanje kupovanja osobnoj etici neprihvatljivih proizvoda nego i aktivan odabir odgovarajućeg načina potrošnje, čak i kad to iziskuje znatan osobni angažman. Za GAS-ove i njihove članove (tal. *gasisti*) tipičan je pomak od česte alterglobalizacijske strategije bojkotiranja krupnih proizvođača i tvrtki protiv kojih se vode sudski procesi zbog upletenosti u organizirani kriminali i/ili zbog trovanja okoliša prema onim proizvođačima (najčešće sitnim) koji zagovaraju iste moralne vrijednosti kao i kupci (Medić et al. 2013). Članovi GAS-ova u Italiji uglavnom kupuju hranu te u manjoj mjeri druge proizvode poput odjeće, cipela, kozmetike, filtera za vodu, ali i neke druge usluge poput osiguranja automobila i nabave energije (Demaldè et al. 2016: 64).

Prema podacima iz *Pregleda poljoprivrede potpomognute zajednicom u Europi* prva grupa u Italiji koja je bila fokusirana na poljoprivredu pokrenuta je 2011. godine na području grada Pise pod nazivom *comunità agricola di promozione sociale* – CAPS (Demaldè et al. 2016: 62). Osnovana je kao nadogradnja GAS inicijative i uključivala je u početku više od stotinu obitelji, dok danas uključuje dvadeset obitelji (ibid.). Njezin je glavni cilj osigurati poljoprivredniku dostatne i redovite prihode pri čemu se pretpostavlja sudjelovanje članova grupe u poljoprivrednim aktivnostima na principu suproizvodnje. Pojedini istraživači ističu važnost specifičnog kulturnog konteksta povezanog s alternativnim lancima nabave hrane u Italiji, poput aktivnosti udruženja Slow Food⁵ koje je od samih začetaka podupiralo talijanske grupe solidarne potrošnje. Talijanski je kontakst podrazumijevao i tradiciju izravnog prodavanja vlastitih proizvoda, brojne službeno registrirane regionalne proizvode, mnoga mala obiteljska imanja, izrazitu segmentiranost sektora proizvodnje hrane te u konačnici legislativu koja su-

5 Carlo Petrini osnovao je udruženje 1986. godine s ciljem promoviranja lokalne i tradicionalno proizvede hrane tipične za lokalnu gastronomiju. Organizacijska struktura je decentralizirana i svaka grupa (tal. *convivium*) ima osobu zaduženu za promoviranje lokalnih obrtnika, poljoprivrednika i okusa putem regionalnih događanja poput radionica kušanja hrane, kušanja vina i organiziranja poljoprivrednih tržnica i sajmova (Randelli 2015: 21).

stavno podupire takve vrste aktivnosti, ne prepuštajući ih isključivo tržištu (Randelli 2015: 21).

Iako ne postoji službeni popis, prema podacima s mrežne stranice grupa solidarne potrošnje *Economia solidale* (<http://www.economia-solidale.net/>) takvih je grupa 2016. godine bilo oko tisuću (Demaldè et al. 2016: 63).

Talijanska antropologinja Cristina Grasseni istraživala je grupe solidarne potrošnje u Italiji. Njezino je istraživanje potvrdilo postojanje već uočenih problema koji prate dinamiku razvoja poljoprivrede potpomognute zajednicom, poput zasićenosti kupaca pojedinom vrstom proizvoda (Grasseni 2013: 82) te pitanja rodne obojenosti popratnih aktivnosti (ibid.). Međutim, ta antropologinja nije analizirala ulogu hrane u ovom načinu potrošnje kao klasičnu robu, nego kao jednu od totalnih društvenih pojava u smislu u kojem je taj pojam definirao Marcel Mauss (1966 [1925]: 76–78). Takav pristup hrani, upravo zato što kroz hranu povezuje brojne naizgled nepovezane elemente društva, prema njezinu tumačenju ima potencijal za transformaciju životnih stilova (Grasseni 2013: 171) te za preoblikovanje lokalnih ekonomija u suvremenom razdoblju krize (ibid.: 173). Brunori, Rossi i Malandrin analizirali su aktivnosti grupa solidarne potrošnje u Toskani kroz prizmu teorije prijelaza. Pritom su na umu imali procese stalne prilagodbe svih aktera alternativnih lanaca nabave hrane koji rezultiraju zajedničkim prijelazom od inovacije poput GAS-ova do kreiranja određene tržišne niše (Brunori et al. 2010). Usprkos teškoćama i ambivalentnostima koje prate poljoprivredu potpomognutu zajednicom u Italiji, zanimljivo je istaknuti da je upravo ondje došlo do razvoja participativnih sustava garancije, iniciranih od strane kupaca, kojima se nastoji kvalitetnije utjecati na ekološki aspekt poljoprivrede podržane zajednicom (Contessi i Grasseni 2019). Ti se sustavi temelje na kontroli načina proizvodnje od strane DES-ova (Okruzi solidarne ekonomije) i kupaca organiziranih u odbore. Naime, tijekom posjeta poljoprivredniku kupci od njega samog saznaju pojedinosti o procesu proizvodnje te potom zajednički razrade plan poboljšanja. Ako se i do-

godi propust, on se ne penalizira, nego se uklanja. Tako kupci sudjeluju u kontroliranju toga odvija li se proizvodnja u skladu pravilima koja slijede službeni protokol za organsku proizvodnju, ali to ne podrazumijeva i dobivanje službenog certifikata (Contessi i Grasseni 2019: 51–53). Iako opisani sustav nije temeljen na ekološkoj i agronomskoj ekspertizi jer ne uključuje problematiku zagađenosti tla i vode (Contessi 2015: 107–112), on ipak predstavlja određenu društvenu inovaciju (Contessi i Grasseni 2019: 51) koja značajno pomaže izgradnji povjerenja, solidarnosti i u konačnici zajednice, kako je prema izvornom konceptu Traugera Groha i bilo zamišljeno.

PRINCIPI POLJOPRIVREDE POTPOMOŽNUTE ZAJEDNICOM

U hrvatskoj GSR brošuri istaknuta su tri osnovna principa poljoprivrede potpomognute zajednicom: transparentnost, povjerenje i solidarnost. Solidarnost je ključni pojam oko kojeg se formira zajednica kupaca i proizvođača, no kako ona ne nastaje sama od sebe, nego se radi o procesu, preduvjeti za nastanak solidarnosti su, barem prema tumačenju hrvatskih grupa koje potpomažu ekološku poljoprivredu, transparentnost i povjerenje. Iz brošure vidimo kako je to idealno zamišljeno:

– Transparentnost

Grupa se stvara sa zajedničkom vizijom, a pritom je ključno da ljudi budu otvoreni i da jasno i iskreno izraze što žele činiti. Znači, ako žele tražiti lokalnog ekološkog proizvođača trebaju jasno reći zašto ga traže, odnosno jasno izraziti svoje potrebe. Potom, u razgovoru proizvođaču trebaju jasno reći što žele. Proizvođača se također potiče da bude što transparentniji i pokaže točno svoje ekonomsko stanje, kalkulacije cijena, način proizvodnje i slično. Dužan je odgovoriti na svako pitanje koje mu potrošači postave. Možda neće svi potrošači iz grupe otići

u posjet proizvođaču, pa je važno da oni koji su posjetili imanje predaju sve informacije koje su prikupili. Neke (iako rijetke) grupe primjenjuju načelo transparentnosti i na članove koji također jasno izražavaju koliki su im prihodi i koliko mogu platiti za proizvod. Otvorenost i iskrenost – transparentnost – preduvjet su za povjerenje. (Medić et al. 2013: 6)

– Povjerenje

Znači, kao prvo bitno je da potrošači budu iskreni jedni s drugima kako bi si mogli dati punomoć u raznim aktivnostima. Isto tako, ako grupa potrošača vidi jasnu sliku jednog gospodarstva, onda je u stanju sklopiti određeni ekonomski dogovor baziran na povjerenju. Recimo, da bi se dogovorila kupnja odgovarajućeg proizvoda bitno je uspjeti dogovoriti cijenu, a da bi se odredila cijena bitno je uvidjeti sve troškove proizvodnje. Potrošači će moći vjerovati proizvođaču tek kad vlastitim očima vide da je istina sve što navodi. Tek kad vidi cjelokupnu sliku načina proizvodnje, grupa potrošača će steći povjerenje u opis troškova koje navodi proizvođač, pa ga neće pri svakoj kupnji zapitkivati i cjenkati se oko svakog proizvoda. S povjerenjem nestaju sumnja i strah, a međusobni odnosi se polako produbljuju. Kao i svuda, prije ili poslije mogu se pojaviti problemi. U tom trenutku se traži potpora ili pomoć, a tada stupa na snagu solidarnost. (Medić et al. 2013: 6)

– Solidarnost

Potrošači i proizvođači u takvom ekonomskom modelu gdje se izravno susreću, upoznaju i druže, stvaraju prijateljstva, a prijatelji si međusobno pomažu. GSR dijeli rizik proizvodnje. Proizvodnja hrane ovisi o ljudskom učinku, ali i o vremenskim i drugim uvjetima. Događa se da proizvođač ima slab urod određene godine, pa će možda tražiti od grupe potrošača da plati nešto višu cijenu kako bi pokrio gubitke. Može se dogoditi da proizvođaču nedostaje radne snage i recimo u vrijeme sadnje ili berbe zatražit će pomoć od potrošača. Isto tako neki potrošač može ostati bez primanja, pa može dobiti preko razmjene ili na drugi način pomoć od drugih potrošača ili od proizvođača. Ako

se međusobno svi dobro poznaju i ako je ostvaren odnos povjerenja, prirodna posljedica bit će moguća uzajamna pomoć ili solidarnost. (Medić et al. 2013: 7)

Ovakva formulacija temeljnih principa grupe nastala je kao rezultat promišljanja organizatora/inicijatora hrvatskih grupa koje potpomažu poljoprivredu. Ona se u bitnome zasniva na principima koji su ustanovljeni kao ključni u prvim grupama koje su počele na ovaj način podupirati ekološku poljoprivredu i drugačije odnose između kupaca i proizvođača, posebice onima iz Japana. U samim začecima *teikei* pokreta naglasak nije bio na kreiranju zajednice kupaca i proizvođača, već na odvratanju poljoprivrednika od modernizirane poljoprivrede koja nanosi štetu zdravlju i okolišu te na svojevrsnom vraćanju “alternativnoj”, odnosno organskoj poljoprivredi i edukaciji proizvođača i kupaca o potrebi “istraživanja i razvoja poljoprivrede kakva bi ona morala biti” (Minamida 1995: 191). Tek je 1978. godine JOAA osmislio “Deset principa suradnje” koji su prezentirani 1986. godine na Generalnoj Skupštini IFOAM-a⁶ u Santa Cruzu (ibid.). Otad se naglašavaju principi koji potiču aktivnu suradnju između kupaca i proizvođača, suradnju koja omogućuje stvaranje zajedništva.

1. Princip uzajamnog prijateljstva / princip uzajamne pomoći;⁷
2. Princip sudjelovanja u planiranju proizvodnje kojim se predviđa zajedničko dogovaranje oko vrste proizvoda;
3. Princip prihvaćanja svih proizvoda koje proizvođač ponudi;
4. Princip određivanja cijena u duhu zajedničke dobrobiti;
5. Princip produbljivanja međusobnih odnosa putem izravnog kontakta;

6 IFOAM je kratica za International Federation of Organic Agriculture Movements, odnosno Međunarodni savez pokretâ organske poljoprivrede (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=49324> prema Perković 2016: 46) sa sjedištem u Bonnu. Osnovan je 1972. godine u Versaillesu s ciljem koordiniranja akcija takvih pokreta te omogućavanja slobodnog kolanja znanstvenih i eksperimentalnih podataka (<https://www.ifoam.bio/>, <https://www.ifoam.bio/en/about-us/history>).

7 Minamida navodi princip uzajamnog prijateljstva kao primarni te ističe kako je dr. Ichiraku, glasnogovornik JOAA-a, prilikom nacionalne konvencije JOAA-a 1981. godine nenamjerno upotrijebio engleski naziv “princip uzajamne pomoći”, koji je koristio drugi član organizacije, dr. Amano, te je nakon toga taj oblik ostao u upotrebi (Minamida 1995: 192).

6. Princip autonomne dostave koji isključuje posrednika bilo koje vrste;
7. Princip zajedničke odgovornosti i demokratičnost u organizaciji i procesu upravljanja;
8. Princip dobrovoljnog učenja i istraživanja, prvenstveno o organskoj poljoprivredi;
9. Princip održavanja odgovarajuće veličine grupe s ciljem omogućavanja opstanka organske proizvodnje;
10. Princip postupnog razvoja prema ostvarivanju ciljeva *teikeia*.
(prilagođeno prema Minamida 1995 i Medić et al. 2013)

3.

ANTROPOLOŠKO ISTRAŽIVANJE POLJOPRIVREDE POTPOMOĞNUTE ZAJEDNICOM U HRVATSKOJ

KAKO JE POLJOPRIVREDA POTPOMOĞNUTA ZAJEDNICOM STIGLA U HRVATSKU

U Hrvatsku je poljoprivreda potpomognuta zajednicom stigla nakon što se već udomaćila u različitim dijelovima svijeta. U razgovoru s Hrvajem,⁸ jednim od inicijatora pokreta, saznala sam da je prvi impuls došao iz Italije 2009. godine posredstvom Lea, mladića iz Hrvatske koji je nakon studija u Italiji ondje nastavio i živjeti te se aktivno uključio u tamošnji GAS. Tada je Hrvatska već bila zahvaćena ekonomskom krizom koja je uvelike utjecala na sve segmente gospodarstva, pa tako i na poljoprivredu, kao i na smanjenje potrošačke moći i znatno povećanje nezaposlenosti. Pojedini autori ističu kako je ekonomska kriza, osim što je pokazala ranjivost hrvatske ekonomije u globalnom kontekstu, ujedno ukazala i na dublje probleme koji muče hrvatsko gospodarstvo, neovisno o globalnim ekonomskim kretanjima (Čučković 2001a, 2001b; Koller Trbović 2009; Larise 2011; Budak i Rajh 2012;

⁸ Sva osobna imena osim onih navedenih zajedno s prezimenom su pseudonimi.

Ilišin et al. 2013; Rubić 2013). Iako je kriza nesumnjivo utjecala na prijemчивost društva za takve inicijative odozdo, seljenje koncepta iz Italije u Hrvatsku, prema riječima inicijatora, dogodilo se spontano no nipošto slučajno. Hrvoje je upoznao Lea, koji je na predavanje došao iz Pise (gdje je, kako je već spomenuto, osnovana prva grupa poljoprivrede potpomognute zajednicom u Italiji), na tečaju permakulture u Koprivnici, a dio programa uključivao je i predavanja o alternativnim novčanim sustavima poput sustava lokalne trgovine i razmjene (engl. *Local Exchange Trading Systems* – LETS). To je Lea ponukalo da podijeli priču o GAS-ovima u Italiji. Zanimljivo je da se Leo s tim konceptom upoznao zahvaljujući studiju antropologije, na kojemu je za temu diplomskog rada “uzeo neka tipa eko-sela, i neka u tom smjeru”. Hrvoje se prisjeća da je Leo, potaknut dojmom da sudionici tečaja nisu u potpunosti razumjeli o čemu je riječ, predložio posjet Italiji:

[...] pa ću vam ja organizirat da dođete u Italiju i budete vidli to iz prve ruke... Ovak, ovak mogu pričat do sutra, nebutе niš skužili. I kao, okej, i sad već zaboravimo mi to i javi se Leo tam negde krajem godine, u desetom mjesecu, devetom mjesecu... I veli – evo, mi smo napravili veliku benefit večeru... Tu smo organizirali veliko GAS okupljanje, njihov taj, GAS oni se zovu, *gruppo d' acquisto solidale*. [...] I on je sad skupil pare za, ono, desetak ljudi da dođe sad tu – Slovenija, Bosna, Hrvatska, Srbija, kaj god... Na kraju smo došli Pero iz Bosne, njegova žena i ja, znači nas troje, kaj je bilo super jer smo imali i više novaca neg kaj nam treba za sve, klopа, cugu, put, put su nam čak platili! Da, da, čisto nula kuna smo platili... I sedam dana nam je Leo organiziral da smo ujutro išli, ne znam, nekom eko-proizvođaču koji prodaje, ono, isključivo GAS-evima, a popodne bi išli u posjet, ne znam, dva-tri GAS-a... ili nekakav onaj dućan koji drži opet tak neka udruga. [...] Dućan sa svime, imali su i sapune, obuču, i onak, sve su prodavali... Uglavnom, tak smo mi skužili onaj cijeli neki koncept kak to izgleda, ne, ti GAS-evi i ta ekopoljoprivreda i taj sistem direktne kupnje, i ono, grupa ljudi od njih i to... I sad kao, na kraju, nakon tih sedam dana, u nedjelju navečer, mi se, kao ono, pakiramo, spremamo se da

ujutro kao idemo na aerodrom... I sad, veli Leo, kao, e samo da vam još dam putne troškove... I mi onak, ma daj, nema šanse, ne bumo uopće uzeli novce, sedam dana tu pijemo, jedemo, ovoga, provodimo se, još obilazimo, upoznajemo ljude, fešta-mo svaku večer i još da nam daš, kao, novce? Nema šanse! I kao, Leo, ne, ne, ne, moram... kaj da ja sad ono... skupili smo novce za vas, za to, kaj sad da ja radim s tim novcima? Kom da ih vratim? Ne, ne, ne... kao... Dobro, okej... Ajde ovak – uzet ćete novce, al ćete mi tu krvlju potpisati da ćete proširit ideju grupa solidarne razmjene.

Ova priča o dobrotvornoj večeri i financiranju puta i boravka pojedinaца iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Italiji, o posjetima proizvođačima, dućanima i slično, pokazuje da je za članove GAS-a sastavni dio njihove “misije” ili aktivnosti bilo širenje ideje i pokreta i izvan talijanskih granica, u susjedne zemlje. Zanimljivo je da su Leo i Hrvoje počeli uspoređivati cijene povrća i voća u hrvatskim trgovinama ekološkim proizvodima, kod licenciranih ekoloških proizvođača i na tržišnici te su došli do zaključka da je ekološka hrana u Hrvatskoj znatno skuplja nego u Italiji u odnosu na onu konvencionalnu. Raspravljali su o mogućnosti angažiranja nekog seljaka koji bi za grupu proizvodio ekološki, ali tu se Hrvoje našao u problemima jer nije poznao ni jednoga. Prema njegovim riječima, on i gospodin iz Bosne i Hercegovine koji je također sudjelovao u posjetu talijanskom GAS-u razišli su se svaki na svoju stranu i neko se vrijeme po tom pitanju nije dešavalo ništa. Ipak, Hrvoje nije zaboravio obećanje koje je dao Leu te je krenuo u individualne akcije.

Ali kad smo obećali i kad smo potpisali [...] onda sam, kao, prijatelju koji je dao otkaz na RTL-u i otišal se baviti isto tak nekakvim povrćem, a imal je isto romantične vizije, kak većina ljudi ima početkom tridesetih godina, da je to nekaj lijepo i prekrasno, a većina ih na kraju odustane zbog... zbog toga jer mora puno kopati... Uglavnom, tak je on isto otišo s tim romantičnim vizijama na selo... E, reko, super, idem ja njemu... I onda sam složio slikice i priču sam već, ono, imao u glavi... I onda sam

ja njemu to iz prezentirao... Okej, radim to kaj sam obećal Leu – širim ideju... Mislim, ne znam ja sad unajmit neku dvoranu i napraviti prezentaciju za sto ljudi i staviti oglase, pa si mislim, mogu ovak ić od čovjeka do čovjeka... I tak sam dvoje-troje ljudi to iz prezentirao...

Kasnije se susreo s Perom te razmijenio iskustva o uspjesima misije koja im je bila povjerena:

A negdje dva mjeseca kasnije je i Pero došao iz Banja Luke u Hrvatsku, još on priča isto kak je održao predavanje u Banja Luci i to... I sad, kak smo se našli, još ja njemu pričam – a dobro, ti si ipak održao predavanje u Banja Luci, ja sam samo dvoje-troje ljudi to ispričao... Veli mi njegova žena – je, održao je predavanje, došlo je dvoje ljudi... (smijeh) Tak da si ti ipak više... (smijeh)

Ključni je događaj za daljnje uspješno širenje poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj bio Hrvojevo povezivanje sa Sunčanom Pešak iz Hrvatske udruge ekoloških proizvođača, koja je tada bila aktivna u ZMAG-u (Zelena mreža aktivističkih grupa) i živjela u jednom ekoselu (oblik intencionalne zajednice, v. Bokan 2012) – Recikliranom imanju u Vukomeriću:

Na kraju smo ti otišli, ovoga, u Vukomerić, kod Sunčane u ZMAG... I onda je to isto najavila da bu to večer prezentacija grupa solidarne razmjene iz Italije, mi imamo, Pero je napravio čak i neki *slideshow*. [...] Onda smo se našli u Vukomeriću i kak je bil neki snježni dan, niko živ osim Sunče nije bil tam. Tak da smo ondje održali prezentaciju Sunči jedinoj, makar je bilo pozvano, ono, ko god, čak se najavilo jedno pet do deset ljudi, ali niko nije... I kao, niš, mi smo to Sunči iz prezentirali... kak je to izgledalo, kak je to bilo... I na kraju, u principu, Sunča to preuzela, nekak, to na sebe... A ona je tad ipak bila umrežena na sve strane, ovaj Mebnet, Mreža ekosela, uglavnom, ovo ono... Ona je bila, onak, u kontaktu s aktivistima nekim i ljudima koji bi neka mogli... Ja sam niš, ja sam imal tu ekipu svoju na poslu koju baš boli za takve stvari...

Nešto kasnije, krajem 2010. godine Sunčana Pešak je organizirala Dan alternativne ekonomije na Recikliranom imanju u selu Vukomerić kraj Velike Gorice. Kako se navodi u GSR brošuri: “Ideja je bila prezentirati različite modele alternativne ekonomije, organizacije poslovanja, malih obrta, zajedničkih vrtova i sl. koji mladim ljudima mogu dati neku drukčiju razvojnu perspektivu nego što to čini društvo u krizi”. Ovaj je događaj privukao ipak nešto više zainteresiranih nego prethodno spomenuta prezentacija koju su Hrvoje i Pero održali, pa Hrvoje preporučava:

Ona [Sunčana] se totalno iznenadila kad je banulo tam, ne znam, trideset-četrdeset ljudi... e... koji su bili, ono, zainteresirani vidjet o čemu se radi... Došli su iz cijele Hrvatske ekipa... I to je... Ne znam, samo predstavljanje smo rekli nekih pet minuta nekaj o sebi... I trajalo je, otišlo dva sata samo na to... I onda tam počeli nekaj diskutirat, al, ono, vreme brzo otišlo u tak velkoj grupi... Mislim, sam da neko nekaj veli, prođe hrpa vremena. I na kraju, i na kraju da bi nekakav zaključak, ajd dobro, nek se javi par ljudi koji bi ovo sve kaj smo sad tu ispričali i izprodiskutirali da to stavi na nekakav papir, pa onda da za sljedeći put imamo nekakav, ono, dokument na temelju kojeg možemo nastaviti... E, onda se tu javilo tih par ljudi, pet... koliko... koji buju nastavili to, kao, razrađivat... I od onda nismo više nikog čuli ni vidli... Oni su se kao sastajali tu, kod jednog od njih, imal je ured kod Kina Europe...

Jedan od prisutnih na toj prezentaciji bio je i moj drugi sugovornik, Petar (osoba s uredom pored Kina Europa), koji se već ranije bavio projektima društvenog poduzetništva te je stoga otprije poznavao Sunčanu. Kod Petra se ta grupa, kasnije nazvana grupa *admina*, redovito sastajala. Tijekom razgovora s Petrom čula sam kako ta priča izgleda iz njegove perspektive:

Onda je ona [Sunčana] došla sa idejom da mi organiziramo tu nekakvu vrstu radionice o alternativnoj ekonomiji, u kojoj smo mi pričali o tom našem Elcosu, onda je ona prvi put postavila

svoje znanje i iskustvo koje ima, jer ona je išla čak i u posjet par puta tim GAS-ovima u Italiji.⁹

Nakon Dana alternativne ekonomije počelo se prikupljati narudžbe putem mejling liste:

I nakon toga se stvarala nekakva lista, *e-mail* lista ljudi koje zanima ta alternativna ekonomija i to sve, i onda je Sunčana probala putem liste [...] skupljati narudžbe u obliku košarica, pa to nije baš išlo. I onda smo organizirali dodatnu radionicu koja je trajala cijeli dan... Isto tamo dole u ZMAG-u... A u toj radionici se krenulo, zapravo cijeli taj proces sastavljanja takvog modela je krenuo od potrebe ljudi... [...] I onda smo krenuli od te ideje. Okej, svi mi želimo da cijela ta razmjena... Znači, zajednička točka svih ljudi je bila ta da način razmjene i proizvodnje, pogotovo hrane danas – ne valja. Jer sve je previše orijentirano profitu i onda ne postoji tu neka vrsta povjerenja prema proizvođaču da ono što prodaje je zdravo. I neodrživ način proizvodnje i... Bilo je puno razloga zbog kojih su ljudi htjeli da neka promjena nastane.

Na temelju takvih promišljanja o neodrživosti postojećeg načina proizvodnje i potrošnje došlo se do zajedničke spoznaje, kako navodi Petar:

da taj novi model mora biti, e, baziran na solidarnosti. Solidarnost smo preveli po nekoliko tih stavki – transparentnost, uzajamnost, e... da bude... efikasan, znači da ipak u konačnici ne moraš trčat cijeli dan za jednu mrkvu koja košta deset kuna (smijeh). [...] I onda kad smo mi definirali cijeli taj okvir, šta ljudi očekuju, šest-sedam ljudi su se pokazali volonteri da zajedno mozgamo i stvaramo prijedlog takvog modela. Tako da smo se na redovnoj bazi, svaki tjedan ili svaki drugi tjedan, ovisi o mogućnostima, više od godinu dana sastajali i pričali o tome kako možemo postići transparentnost.

⁹ Iz ovog je dijela razgovora jasno da Petar u tom trenutku nije znao da je Hrvoje taj koji je Sunčani iznio ideju i koji je bio u Italiji.

Prema Petrovim riječima, bilo je jednostavnije na takvoj razradi principa raditi u maloj grupi nego u velikoj. On navodi kako bi nakon što bi neku stavku uspjeli definirati sazvali cijelu grupu te potom o tome raspravljali. Kroz taj temeljni dokument dijelom se željelo i odmaknuti grupu od pukog utilitarističkog koncepta grupne i izravne kupovine te tako osigurati da pojedinci koji u toj aktivnosti sudjeluju budu svjesni da je konačni cilj inicijative ipak nešto širi. Tako Petar navodi da se statutom željelo postići da postane moguće:

filtrirati ljude, da si siguran da čovek koji ulazi unutra u svom tom procesu je stvarno dobronamjeran, u smislu stvaranja solidarnosti, da...

Nakon detaljne razrade principa pri kojoj se inzistiralo, prema Petrovim riječima, i na konsenzualnom donošenju odluka,

u jednom trenutku, u vrlo kratkom roku se sve to promijenilo od svega što smo mi tada nekako formalizirali... Ostalo je samo par stvari, jedna je bilo konsenzualni način odlučivanja koji, pitanje je koliko se on više i koristi... Konsenzus definiran na način da... e... ljudi koji se s određenom odlukom ne slažu mogu s time ipak živjeti... Jer nije to ni unanimnost, niti većina... Unanimnost bi značilo nasilje većine nad manjinom... I onda celi proces je bio definiran na način da ljudi koji se s time ne slažu imaju pravo obrazložiti zašto se ne slažu, ali obrazloženje mora krenuti iz perspektive vrijednosti, znači solidarnosti. On je morao pokazati da ta odluka naruši solidarnost ili da ta odluka naruši transparentnost. Znači, ne samo zbog toga što danas sam se probudio na levoj nozi i tak mi ne paše...

Tijekom tog razdoblja posvećenog razradi modela, prema Hrvojevu mišljenju, dogodilo se da se grupa koja se time bavila na neki način odvojila od ostatka zajednice zainteresirane za podržavanje ekoloških poljoprivrednika:

Pa da, mislim, nisu se oni izolirali, ali je to meni tak izgledalo. [...] A možda i drugi su mislili, okej, oni sad neka rade, pa kad

to naprave, onda budu, onda bumo držali velke tacne gdje buju dalje nastavili... [...] Da, da, da... Ovaj, i sad, oni su stvarno tu prionuli poslu, [...] diskutirali i radili tjednima, da bi na kraju izašli, ovoga, pred nas, sazvali ljude i rekli – evo ga, imamo sve definirano... A bilo je smiješno kaj je Leo čak došal iz Italije u nekom trenutku i sudjeloval na nekom sastanku... I onda je reko na kraju toga svega – okej, vi ste to razradili bolje, ni jedna grupa nema tolko razrađeno to sve, i ono, vi na papiru, onak... Ovo ne postoji u Italiji, vi ste to sve do najsitnijih detalja, sve ste definirali, ali, ono, kad krenete u praksu, na teren, onda budete sve to morali bacit u vodu... I nekaj slično se dogodilo, kad su oni došli s tim svim, odjedanput, ono, je krenula diskusija gdje su ljudi imali komentar na ovo, na ono... na svaku sitnicu, na sve unutra... Upravo zato jer se nekak, nisu bili uključeni... [...] Tak je na kraju to sve palo u vodu i krenulo se ispočetka radit... I to je bila, onak, hrpa papira. [...] Da bi na kraju taj statut tolko se komentiral i mijenjao, da na kraju smo ga preimenovali u smjernice i skratili, onak, na jednu A4 stranicu. I to je otprilike to, ono kaj se sad može naći na onoj stranici grupasolidarnerezmjene.net. [...] To je, još uvijek su te smjernice iz dve i desete... Nakon, onak, bezbroj kraćenja i mijenjanja i izmjena... dok nisu se konačno svi usuglasili da, okej – sad to štima.

U spomenutim je razgovorima, ovisno o prilici, sudjelovalo između deset i trideset pojedinaca pri čemu nisu bili neuobičajeni dolasci i odlasci pojedinaca koji su se željeli uključiti u tu priču. Za cijelog tog razdoblja trajanja rasprave, prema Hrvojevim riječima, nije se ništa naručivalo, sve dok u jednom trenutku nije došla gospođa Zdenka:

Celo vreme mi nismo naručivali još... Mi smo samo pričali o svemu tome... I onda su nam počeli, ovoga, dolazit... ljudi se predstavljat... [...] Mislim da smo to i objavili na stranicama grupesolidarnerezmjene.net. Sad, ko je nabasal na to il ko je to vidil... To se proširila vijest, jel neko znal nekog proizvođača il nekaj, uglavnom bi nam se svi došli predstavit, reć kak rade, odnosno pokazat možda fotke svojih polja il nekaj... I tak nam je, ovaj, došla ta gospođa Zdenka koja, ovaj, radi, koja isto nema

nikakav OPG registriran ni ništa.¹⁰ [...] Tak je onda ona ta polja koja ima iza kuće, jer je isto to radila u nekom eko imanju, ko kuharica mislim, i onda je krenula uzgajat tam povrće. Sad, nije ona točno znala kam da ona to plasira i kud da ide, na plac da to prodaje ili kaj...

Gospođa Zdenka radila je na prvom ekološkom imanju Zrno eko imanje te je ondje od tadašnje vlasnice Zlate Nanić¹¹ naučila o ekološkoj poljoprivredi. Počela je i sama u svojem vrtu uzgajati povrće i prodavati svoje proizvode, uglavnom rodbini, prijateljima i poznanicima na temelju usmene preporuke. Tako ju je i gospođa Nanić preporučila začetnicima poljoprivrede potpomognute zajednicom na njihov upit o ekološkim poljoprivrednicima, za kojima su u to vrijeme tragali:

Gospođa Zlata je rekla da se javim i tada je mene Gordana u biti pozvala i rekla – oćete se vi predstaviti, a ja sam, ono, bila u panici, ja sam tad još bila na nekom početku i tada još nisam bila ni registrirana. Jer to je sve još bilo u nekakvim povojima, kao, kuda će to ići, kako se to razvijati. Jer, ostala sam bez posla, još neke veće troškove to jednostavno se čovjek ne usudi, mora dobro porazmislit... Tak da je to meni bilo čisto nekakva malo dopuna. Međutim, kad sam vidla da se mi stvarno moramo intenzivnije počeli baviti, ta suradnja je počela sve intenzivnija i onda me Gordana pozvala na taj nekakvi sastanak gdje sam iznjela nekakve svoje ideje, planove o svom razvoju, kako razmišljam i šta mogu ponuditi. I u biti to je tak nekakvi početak i uopće moj jedan susret i kontakt, i da bih uopće pojmla, shvatala što je to GSR... I onda sam, naravno, kasnije malo i više to čitala da bih opće to razumjela...

10 Danas obitelj gospođe Zdenke ima vlastiti OPG i uspješan je proizvođač. Valja napomenuti i to da su i ona i njezin suprug imali prethodnog iskustva u poljoprivredi – suprug u konvencionalnoj, a ona je kroz svoj posao naučila o ekološkoj poljoprivredi.

11 Gospođa Zlata Nanić jedna je od pionirki biovrtlarstva i ekološke proizvodnje u Hrvatskoj. Ona je 1988. godine u selu Habijanec pored Vrbovca kupila 10 ha zemljišta te na njemu osnovala prvo ekološko imanje Zrno. Godine 2010. to je imanje od nje otkupila tvrtka Biovega, koja ima lanac trgovina i online trgovinu certificiranih organskih proizvoda (<https://www.agroklub.com/eko-proizvodnja/zlata-nanic-pionirka-biovrtlarjenja-u-hrvatskoj/30935/>).

U kontekstu potonje priče bitno je naglasiti da članovi grupe nisu inzistirali na tome da gospođa Zdenka ima certifikat.

Onda je skužila nekak nas i došla i predstavila nam se, i mi smo nekak vidli, ono, kak je to interesantno, i nismo hteli opće nekakve certificirane, nego, mislim, i tak i tak... kroz taj, mislim, ti ideš na nekak dugoročno, ono, odnos, di se treba stvorit međusobno povjerenje i, ono, zapravo certifikat nije bitan kad mi poznamo čoveka... kad dođemo tam, kad možemo, ono, sve to vidit... Onda certifikat u principu, to su čak i rekli mnogi ovi tam u Italiji kad smo bili, da je bitan kad ti ne poznaš ovoga od koga kupuješ...

Taj je detalj važan zbog toga što čini temeljnu razliku između, uvjetno rečeno, zagrebačkih i istarskih grupa koje potpomažu ekološku poljoprivredu. Već mi je tada Hrvoje istaknuo tu razliku.

Ne treba ti sad još, ono, baš deklaracija... Mi smo išli s tom idejom. U Puli oni totalno briju na ove eko certifikate. [...] U Puli... I tam je sve, tam se sve radi, kao, baš ono mora proizvođač imati certifikat za njihove grupe solidarne razmjene.

Inzistiranje istarskih grupa na tome da poljoprivrednici posjeduju eko certifikate sugovornik je objasnio činjenicom da je osnivač istarskih GSR-ova ujedno i prvi ekološki proizvođač u Istri s certifikatom te osnivač udruge Istarski eko proizvod:

Al dobro, to ima opet razlog u tome kaj je ovaj Nenad Kuftić koji je pripremo, ovaj, tu celu scenu tam [u Istri], on je, on je valjda jedan od najstarijih eko proizvođača, najprvih... i on baš, ono, radi s certifikatom... I onda, ovoga, je to tak nekak krenulo iz njegovog smjera. [...] Tu je priča krenula od proizvođača koji ima eko certifikat, a kod nas je krenulo od neka-kvih, ono, anarhista...

Nakon početnog dogovora s gospođom Zdenkom zajednički su dogovoreni sadržaj i cijena tjedne košarice. Prema Hrvojevu objašnjenju, bilo je važno da košarica bude raznolika i svježja, da prati sezonalnost

povrća, a da pritom kupci ne uvjetuju sadržaj košarice, odnosno da prihvaćaju sve sezonske proizvode koje im proizvođač ponudi, poštujući potrebu za raznolikošću.

Da, i onda smo mi počeli od nje naručivat. I onda smo prvo mi njima trebali objasniti kak ono košarice, sistem košarica... Da oni nama slažu [...] od svog povrća pomalo. Pa znači da se složila ta nekakva od tri do pet kila vrećica, al da nije sad to tri kile krumpira i onda kila raznoliko, nego da bude nekakav omjer raznolikog povrća, da za svaki dan u tjednu imaš za skuhati nekaj za jest [...] i da je ubrano taj dan, ono, kaj je baš sad zrelo, znači mi ne biramo kaj bu nutra. [...] Prije toga smo, onak, znali uzimati brašno od ovog, pa onog... Malo smo se tak uhođavali s nekakvih pojedinačnim narudžbama, al s njima smo baš krenuli prvi put u nekakav baš, ono, dugoročni odnos. Iz sezone u sezonu pratimo ih, oni znaju da dvadeset ljudi svaki tjedan...

Iz ovog je iskaza jasno da se grupa nastojala držati već spomenutih principa *teikei* poljoprivrede, konkretno principa zajedničkog dogovaranja ponude i cijena te prihvaćanja svih proizvoda.

Konačno se, početkom 2012. godine krenulo s naručivanjem te je osnovana prva grupa – GSRijeda. S obzirom na to da je dotad već živjela spomenuta mejling lista koja nije funkcionirala po principima poljoprivrede potpomognute zajednicom, povela se rasprava oko toga što napraviti s tom listom potaknuta odlukom da se naglasak stavi na grupe, a ne na kupovinu. Kao glavni problem Petar je istaknuo upravo to što sama ta lista i naručivanje preko nje nisu bili utemeljeni na principima koje su inicijatori grupe željeli provesti u praksi.

I tak smo mi sazvali to nekakvo druženje početkom godine, i pojavilo se šest cura, malo smo razgovarali i nekako je došlo do toga da fakat organizacija po kvartovima odsad nadalje je bitna. Zbog toga što velika lista je nekih 300+, većina ljudi nažalost su samo konzumeri... Znači, i da pitaš nešto neće ti se niko javiti osim istih deset-dvadeset-trideset ljudi, znači oni ostali samo čekaju neku dobru ponudu da naruče.

I onda tak je, tako su krenule te nove GSR. [...] To je zaživjelo u smislu da postoje... taj GSR Zapad je rezultat toga, GSR Novi Zagreb je rezultat toga, GSR Maksimir je rezultat toga...

Zanimljivo je da se prvi GSR, GSRijeda, u konačnici raspao, možda upravo zbog toga što je nastao u samim začecima inicijative i što je bio dijelom vezan uz veliku mejling listu. S obzirom na to da su se očito ciljevi organizatora promijenili, Hrvoje je iznio prijedlog da se grupa ukine ili promijeni ime.

Pa ne, nas, mislim... Poslao sam prije jedno dva-tri tjedna mejl – kaj bumo, dal bumo se i dalje zvali grupa solidarne razmjene ili se idemo nazvat nekak drukčije ili idemo to... idemo nestat... [...] Pa zato kaj nas ima tridesetak... il trispet na mejling listi, ali, u principu, pet ljudi iz naše grupe naručuje od xx povrće i dalje, sad nakon dve godine, dok je ostatak, većina, recimo, nam se uopće ne javlja i uopće ne znamo di su i kaj su.

GSRijeda je 2013. godine prestala postojati, dio kupaca nastavio je naručivati od xx u grupi koja se sad prozvala Košarice petkom, a velika je mejling lista u konačnici, i usprkos određenim protivljenjima, ukinuta.

Mislim, ta lista je nastala u početku, kad je ta grupa... mislim, kad smo se prvo našli na Vukomeriću na Danu alternativne ekonomije... Onda su svi naši mejlovi bili na toj mejling listi, to je počelo ko ta neka interna lista ekipe koja je pričala o tome, da bi se na kraju dodavali, dodavali ljudi, da bi na kraju danas bilo sedamsto ljudi... koji više ni ne znaju na kaj su došli i o čemu se to točno radi... Znači, ta je lista, ono, dobila svoj život.

Ta je lista, dakle, dobila neki svoj život koji su joj dali članovi te prve osnovane grupe – GSRijede – ali su joj, isto tako, oni i ugasili život. Nitko mi od dosadašnjih sugovornika nije želio o objasniti o čemu se točno radi, a jedna mi je sugovornica u neformalnom razgovoru rekla da se na tu temu vodila žustra rasprava.

Kao što je istaknuo sugovornik Hrvoje, otprilike u vrijeme našeg intervjua donesena je odluka da se lista ipak ne ugasi iako nije djelovala po principima GSR-a.

To je nekaj totalno kaj nema veze s tim [s grupama solidarne razmjene]. Ne, nit je to grupa, nit je tu nekaj solidarno, nit se radi o razmjeni, neg je čista kupovina. Tak da onda to na kraju, onda smo se našli da vidimo kaj bu s listom, onda smo, onak, inzistirali na tome da se NE ugasi... Jer hrpa ljudi tu trejda sa svim i svačim... I interesantno je, mislim, imamo sedamsto ljudi gore.

Lista je nestala i GSRijeda se raspala baš u vrijeme mojeg početnog entuzijazma, ali sam nastavila kupovati povrće od gospođe Zdenke. Primila bih tjednu ponudu na mejl od Marija, člana GSRijede koji je za gospođu Zdenku i njezina supruga nastavio administrirati narudžbe, odnosno djelovati kao njihov referent, kliknula bih na narudžbu i sljedeći petak u dogovoreno vrijeme otišla na dogovoreno mjesto, platila i vratila se kući. Na mjestu dostave tada bi se pojavili i drugi dobavljači koji bi prodavali svoje proizvode, od kojih su neki, moram priznati, djelovali neuvjerljivo (poput kombija s velikim količinama jabuka koje su izgledom i okusom posve nalikovale onima iz dućana), dok su drugi imali odlične domaće džemove i marmelade, prirodne sokove i slične proizvode.

Gospođa Zdenka sjeća se da je prvih kupaca bilo “nekih desetak”, dok danas bazu čini približno četrdeset obitelji. Kako sama kaže, njoj kao proizvođačici nije bilo toliko bitno što se GSRijeda raspala jer su se njezini kupci zadržali. Ipak, priznaje da se u početku pribojavala toga što će kupci misliti o proizvodima koji nisu nimalo nalik onima iz dućana:

I onda je normalno da se iz godine u godinu nekak taj krug malo širio... A to, u tom raspadanju, i to sam shvatila... Jer moj je rekao – imamo gospođu koja je iz nekog drugog dijela grada... neki novi GSR, pod nekim drugim nazivom, tako da u

biti – mada to meni nije bilo bitno, bitno je da je to prava stvar, da su ljudi osviješteni. Jer ja sam toliko, toliko sam fascinirana, toliko sam sretna koliko... u biti to su sve mladi ljudi, koliko njima... znači, koliko su oni oduševljeni, koliko cijene, iznad svega cijene... Ja sam uvijek s nekakvim strahom išla – šta će oni mislit? Jer kad se bavite pravom ekološkom poljoprivredom i tradicijskom, onda jednostavno u toj poljoprivredi bude svašta. Biljka se neka othrvla bolesti, neka ne... To bude i nagriženost od svega... Tu nisu oni plodovi, kao što smo nekad navikli da sve ko, ono, prekrasni okrugli, jednaki. Toga nema kod nas.

U praksi se pokazalo da su promjeni izbora proizvođača skloni pogotovo oni kupci koji nemaju izražen aktivistički i solidaran pristup podržavanju poljoprivrednika. Organizatori smatraju da prelazak kupaca kod drugog proizvođača samo zato što je jeftiniji ili zato što su zadovoljniji njegovim proizvodima zapravo krši principe po kojima grupa treba funkcionirati. Oni vide rješenje u već spomenutoj transparentnosti u smislu otvorenog iskazivanja nezadovoljstva i zajedničkom dogovoru oko poboljšanja kvalitete/količine košarice:

Mislim, ja ni ne znam jel mi to plaćamo skuplje ili jeftinije... Ljudi se žale – e ne, kao, preskupo je... Da, al znam da isto idu uspoređivat s ovim od Kineza¹² košarice... Pa kao, ne, ne prešli smo k njima jer je bolje... Al okej, znaš, nemreš sad preć od nekog čovjeka drugog uzimat ak si član te grupe koja podržava tog čovjeka, onda zapravo trebaš reć tom ili u grupi – ej, nisam zadovoljan s košaricom, i onda treba na taj način promijenit nekaj... nego, jednostavno izać i otići drugdje... Na primjer, u Francuskoj je to nemoguće zato kaj ti platiš za godinu dana unapred.

12 "Kinezi" u ovom kontekstu označava kolokvijalni naziv za poljoprivrednike koji opskrbljuju grupu solidarne razmjene Pozitiva, i to ne zbog njihove nacionalnosti, nego zbog činjenice da se bave kineskom medicinom (akupunktura, čajevi itd).

MOTIVACIJA AKTERA POLJOPRIVREDE POTPOMOGNUTE ZAJEDNICOM

S obzirom na principe koje zajednice prakse koje podržavaju ekološku poljoprivredu prakticiraju, zanimalo me zbog čega su se pojedini akteri uključili u inicijativu te posebice kakvi su njihovi motivi u odnosu na vrijednosti koje poljoprivreda potpomognuta zajednicom promovira.

Motivaciju aktera smatrala sam važnom zbog toga što razumijevanje njihove motivacije može doprinijeti razumijevanju toga do koje se mjere može govoriti o izgradnji solidarnosti u okviru ovih grupa. Akteri o kojima je riječ su različiti, a podijelila sam ih u tri osnovne grupe: a) administratori, tj. *admini* (kako se oni sami nazivaju), b) kupci i c) poljoprivrednici. Sami administratori ujedno su i kupci pa je njihova uloga dvojaka, ali sam ih izdvojila u zasebnu grupu jer oni svojim razmišljanjima i djelovanjem funkcioniraju kao zamašnjak cijele inicijative. S obzirom na to da su transparentnost, povjerenje i solidarnost navedeni kao glavni ciljevi koji se postižu GSR-ovima, i to na način da jedno vodi k drugome, zanimalo me kako svaki pojedini akter razmišlja i obrazlaže upravo ta tri pojma. U istraživanju koje nesustavno (u smislu da nije financirano u okviru nekog znanstveno-istraživačkog projekta s određenim razdobljem trajanja ili da je rađeno za potrebe izrade doktorske disertacije) provodim od 2013. godine do trenutka objave ove knjige napravila sam istraživačke intervjuve s jedanaest sugovornika iz Zagreba i okolice te osam iz Istre, a u neformalnom sam razgovoru komunicirala s još nekolicinom pojedinaca (i iz Zagreba i iz Istre) koje sam susretala prilikom dostave ili u nekoj drugoj situaciji.

Motivacija proizvođača

Među razlozima za uključivanje u GSR kod proizvođača se u nekoliko navrata spominje kriza – najčešće gubitak posla – kao uzročnik, tj. poticaj za bavljenje organskom poljoprivredom i takvim oblikom “direktnog marketinga”. Međutim, postoje i drugačije priče koje govore u

prilog tome da se ne radi samo o strategiji preživljavanja u nepovoljnim ekonomskim vremenima. Tako je, primjerice, jedna moja sugovornica, mlada proizvođačica mesa Ana, svjesno odustala od posla u struci (za koji je i formalno obrazovana, a koji nije bio ni na koji način povezan s poljoprivredom) i okrenula se alternativnom uzgoju stoke (uzgoj stoke, doduše konvencionalni, bio je njezina obiteljska tradicija). Kao glavni razlog nezadovoljstva poslom Ana navodi činjenicu da njezina struka ne služi čovjeku već novcu te priznaje da je imala naivna očekivanja. Zbog tog neslaganja prakse s osobnim uvjerenjima odustala je od redovnog posla i odučila se baviti alternativnim načinom uzgoja peradi.

Da, razbili su tu naivnost vrlo brzo.... Ovoga, vidla sam kroz vrijeme da se ipak ne nalazim, mislim, nalazila bih se ja u svojoj struci da je ta struka ono što bi trebala biti, da služi čovjeku, ali, pošto služi novcu i isključivo novcu... i nema apsolutno, ono, veze šta radite za taj novac... e, shvatila sam da bih vrlo brzo dobila otkaz i da to nije za mene.

Susret s knjigom Joela Salatina, poznatog američkog permakulturnog poljoprivrednika, potaknuo ju je i ohrabrio da krene samostalno drugačije.

Moji su imali klasičnu poljoprivredu, ono, 24 sata praktički za ništa, jer kad je tata umro je ostalo hrpetina dugova koje još uvijek otplaćujemo... I nema koristi od toga, nema zadovoljstva od toga, ono, nije to to... I čitala sam njihov godišnji raspored, što oni rade kroz mjesece... Isuse, pa to može drugačije, to može bolje! I tu se rodila ideja, počela me kopkat i kroz vrijeme smo odlučili da ćemo jednog dana kupit zemlju, krenut to radit, ono, ali radit ćemo neko vrijeme u svojim strukama, pa dok skupimo lov, međutim prošlo ljeto su se okolnosti tak posložile da smo rekli – ajmo! Pa kud puklo! Ajmo! Vratila sam se u kuću svojih roditelja... Znači, sad živimo s mojom mamom... Krenuli smo proizvodit piceke, uložili smo sav svoj minus na revolvingici u jednodnevne piliće, hranu smo imali i te njihove

pomične kućice za po livadi... I, ono, krenuli proizvodit. U devetom mjesecu je bila prva tura u kojoj su se sve moguće nevolje dogodile, ali... uspjeli smo. Otišo nam je stroj za čupanje, a dvjesto sedamdeset piceka treba ručno očupati u jednom danu.

Na temelju svojeg prethodnog, negativnog obiteljskog iskustva s konvencionalnom poljoprivredom, ova je sugovornica bila u mogućnosti točno navesti prednosti koje pruža organski uzgoj u financijskom smislu (u vidu smanjenja nepotrebnih troškova poput npr. onih za žitarice potrebne za ishranu stoke jer prema konceptu biodinamičkog uzgoja kravama nije potrebna dodatna hrana mimo ispaše), ali i u smislu rastećenja od nepotrebnih poslova (poput već navedene sjetve). To pak, zajedno s nekim dodatnim prednostima koje su spominjali drugi proizvođači s kojima sam razgovarala, omogućava poljoprivredniku da u posao krene s manje početnih ulaganja i više vremena. Ova sugovornica navodi kako su joj konvencionalni uzgajivači stoke kao protuargument isticali da je prinos mlijeka u organskom uzgoju niži (npr. 20 umjesto 40 litara). Nasuprot tome, ona tvrdi da, s obzirom na kvalitetu proizvoda i bazu kupaca koja upravo takve proizvode želi, svoj proizvod može plasirati po višoj prodajnoj cijeni nego oni mljekari koji imaju više prinose, a mlijeko preprodaju po nižoj otkupnoj cijeni. Dakle, organski način uzgoja stoke je, prema njezinu mišljenju, ne samo bolji za okoliš i poljoprivrednika nego je i ekonomski isplativiji. Pojedini proizvođači mrežu kupaca GSR-a vide kao distribucijski kanal za dopunu svojih prihoda te se nastavljaju oslanjati i na druge distribucijske kanale dok neki uspijevaju osigurati prihode samo surađujući s tom mrežom. Većina ih suradnju s veletrgovinama i prekupcima smatra neisplativom i neodrživom za poslovanje.

Vera, mlada ekološka proizvođačica iz Istre, imala je sličnu osobnu priču:

Završila sam kemiju i radila sam u struci neko vrijeme, pa je doslovno došlo do *burnouta*, odnosno zasićenja. I jednostavno te korporativni svijet i znate, ono, *nine to five world*, nekako se baš i nisam snašla, onda sam dobila i malu, jednostavno poso

je tražio previše od mene... Jednostavno, ne mogu živjeti taj posao koji mi je nametnut, dok, recimo, ovo živimo... Znači, to – glupo je možda reći *lifestyle*, ali u ovo vjeruješ...

Za razliku od njezina prethodnog posla bavljenje ekološkom poljoprivredom joj je, usprkos svim poteškoćama, donijelo i osobno zadovoljstvo:

Radiš ono što vjeruješ... Daleko od toga, bude tu i teško, u smislu da te i umori, i neki put nemaš baš deset ruku, i bude tu i nekih poteškoća... Ali vjeruješ u to. Evo, recimo, to je moja, mislim da nema većeg zadovoljstva od toga. [...] Moj život je taj *dream job*, to je nekako sve prožeto... I tu dolazi do tog nekog osobnog zadovoljstva... Druga stvar je što stvarno radite nešto dobro. Znači, nije ono da samo proizvodite nešto, nego proizvodite nešto što je dobro, nešto što ljudima može i donijeti dobro, I cijeli taj *score* je onda jednostavno pozitivan. To je neko moje viđenje.

I Vera je imala povijest bavljenja poljoprivredom u obitelji. Njezini su se djed i baka poljoprivredom prestali baviti zbog starosti, ali dok su se njome bavili, ističe Vera, koristili su nesintetička sredstva poput stajskog gnojiva koje su pribavljali od susjeda koji je držao veći broj konja. Ona sama naglašava da nikad nije ni pomišljala na to da poljoprivredna proizvodnja na koju se odlučila bude ikakva druga do ekološka.

I jednostavno mi je sinulo da bi mogla od imanja napraviti jedno aktivno imanje, a opet, zašto ekološka, pa zato što... to je meni, ono, nije bilo alternative, znači apsolutno mi nije palo na pamet da to ne bude ekološka, a oni opet, zadnje što su radili, zadnjih deset godina, nisu bili certificirani ekološki proizvođači, ali su doslovno proizvodili ekološki, znači bez upotrebe konvencionalnih sredstava, gnojiva, sintetskih sredstava zaštite.

Saznala je za Nenada Kuftića, osnivača udruge Istarski Eko Proizvod i samog ekološkog proizvođača, te je počela s njime surađivati, odnosno moglo bi se reći da joj je on počeo pomagati.

Zato što me ona uputila na Nenada Kuftića. To je *connection* gdje sam, gdje je ona mene prije dvije godine uputila – pa znaš, pa ima jedan dečko totalno entuzijastičan, dobro radi... Dala mi je njegov broj, ja sam ga zvrncnula i tako smo se u biti upoznali. [...] E sad, mi smo, znači, ekološki proizvođači Istarski Eko Proizvod, naša udruga se temelji... i ovaj... kako da kažem, vrednuje samo certifikaciju, što puno ljudi zna reći – ah, šta ti to znači, i tu se može muljati. To ne poričem, ko želi uvijek može muljati. Al se opet vraćam na ono, na onaj *lifestyle*, mislim, nisam u ovom da bih prodala moju jagodu po skupljoj cijeni, a jučer sam je špricala sa ne znam čime što sadrži ne znam šta, u tome sam jer je to moj *lifestyle*. Eto, zato što je to meni, ono, *way of life*. Uglavnom, vraćam se na taj certifikat, tu smo se informirali kako to ide i u principu koja je težina tog certifikata. Opet, to je jedan birokratski proces. Znači, dolazi do nekog nadzora, inspekcije, tu se treba nešto potkrijepiti nekom papirologijom... Ništa strašno, bar iz ova dva nadzora što sam imala za sada... Opet, ono, imam iskustva di ljudi... ajme, ono – šta sve moram spremi, kako je to grozno...

Nezadovoljstvo postojećim poslom kod pojedinih je poljoprivrednika bilo okidač. Važno je napomenuti da su neki od njih već posjedovali zemljište i imali obiteljsku povijest bavljenja poljoprivredom, iako ima i drugačijih priča. Naime, upravo istarske grupe koje podupiru poljoprivredu potpomognutu zajednicom smatraju da je važno mlade ljude potaknuti na bavljenje takvom vrstom poljoprivrede, čak i ako nemaju znanja i preduvjete.

Pojedini proizvođači, npr. mljekari iz Istre, također ističu uvjerenje kao čimbenik zbog kojeg su se odlučili prijeći na ekološku poljoprivredu:

Znači, pred jedno četiri-pet godina smo onako, ma, djelomično zbog svojih nekih uvjerenja, djelomično jer tako radimo, znači niš, ne, nismo ni prije niš tretirali jako ni koristili nikakve herbicide ni pesticide osim bakra, sumpora i tih stvari koje su dozvoljene u ekološkoj poljoprivredi. Znači, umjetna gnojiva nismo koristili prije... Imamo stajski gnoj... Pa tako da je bilo

relativno lako preći u to... I da zadržiš, recimo, neke količine koje smo imali prije.

Ovaj proizvođač ističe kako su u početku radili i s nekim drugim manjim mljekarama iz Istre, da bi potom nabavili mljekomat i tako počeli plasirati svoje proizvode. Međutim, on ističe važnost GSR-a za njihovo preživljavanje u ekonomskom smislu.

Cijena je počela padati, jako padati, i onda, ono, ni bilo drugo nego krenuti. Krenuli smo s mljekomatima i onda smo vidjeli da ni mljekomati nisu neko trajno rješenje... Jer svu proizvodnju ne moreš plasirati kroz mljekomat, nego treba raditi još ove proizvode. I sad kad se rade svi ti proizvodi, sad uspijevamo sve, tih dvadeset krava što imamo, uspijevamo sve sami prodati. [...] Puno je u početku bila važna... Znači, u početku je bija GSR... I puno, znači, jako je bilo nam važno, smo mi, znači, prije nego smo stavili mljekomat smo počeli donositi mlijeko tu, u GSR, gdje mi je bila ta tržnica, bilo je tu Planinarsko društvo, tu smo imali prostor i utorkom smo tu radili tu razmjenu, tako da je meni osobno to jako puno značilo.

Prestanak dotadašnjeg oblika poslovanja također predstavlja važan motiv kod proizvođača. Jedna sugovornica ističe:

Dakle, što se događa s propalim mljekarima? Oni ne umru i ne nestanu s kugle zemaljske, oni su samo odjavili svoju djelatnost, a i dalje imaju krave ili prodaju... On nije prodao, on naprosto umjesto da prodaje to mlijeko po kunu osamdeset prodaje nama po pet, samo onda mora proizvest puno manje, radi sir... I to mu je tlaka, mrzi ga radit, da ima novaca ne bi ga radio jer je to tlaka, to treba, znaš ono... Ali nama ga prodaje po, ne znam, dvajspet kuna komad i tu se skupi uvijek, par sto kuna i njemu je to novac...

Motivacija kupaca

Ovo je istraživanje također pokazalo da većinu kupaca čine mlade obitelji s djecom pa zato na prvo mjesto motiva za uključivanje u GSR-ove izlazi briga o zdravlju djece.

Struktura? Ma najviše je mladih obitelji, dosta imamo, onako, i starijih samaca i umirovljenika, ali najviše je tih mladih obitelji sa manjom djecom.

Posebnost našeg GSR-a je što su to većinom, velikom većinom majke s djecom, tako da, možda, imaju taj veći motiv da nabavljaju dobru hranu i zdravu hranu... nešpricanu.

Prema rezultatima ankete koju je proveo Ivan Sarjanović na uzorku od 46 ispitanika, članovi GSR-ova uglavnom imaju između 30 i 40 godina, a ističu se visokom obrazovnom strukturom (čak 70% sa završenim fakultetom ili magisterijem/doktoratom). Ivan Sarjanović analizirao je i motivaciju sudjelovanja u GSR-ovima. Iako treba napomenuti kako su rezultati prilično ujednačeni, neznatnu prednost imaju tzv. eko-socijalni razlozi (ekološka svijest, zdrava hrana i pomoć poljoprivrednicima) u odnosu na ekonomske (niža cijena) (Sarjanović 2014). U SAD-u istraživanja su ukazala na brojne dobrobiti za kupce i proizvođače, ali i na činjenicu da od poljoprivrednika izravno ili na tržnicama (engl. *farmers' market*) najčešće kupuju visokoobrazovane bjelkinje s iznadprosječnim prihodima te da, iako su takvi proizvodi jeftiniji, za one nižih prihoda glavnu prepreku predstavlja ulaganje vremena (i benzina) (Abel et al. 1999). Cairns, de Laat, Johnston i Baumann su u studiji o kanadskim tzv. eko-majkama (onima koje uz brigu o svojem djetetu ujedno brinu i o okolišu, tj. kupuju ekološke proizvode) ukazali na to da je eko-potrošnja jedan od oblika potrošnje povezane s brigom o nekome (tzv. *caring consumption*, u ovom slučaju o djeci) kojim se ostvaruje rodno oblikovana klasna razlika. Taj elitni oblik potrošnje povezane s majčinstvom nastoji se prikazati kao prirodan, neproblematičan i osnažujući (Cairns et al. 2014: 100–101). Važnost posjedovanja informacija, vremena i novca, odnosno kulturnog i ekonomskog kapitala, uzrokuje napetosti te osjećaj razočaranja i neuspjeha u slučaju neispunjenja ideala eko-majke (ibid.: 113). Iako nisu svi sugovornici osvijestili rodnu pozadinu kupovine organskih proizvoda, neosporna je činjenica da većinu kupaca čine majke male djece (to, naravno, ne znači da uvijek majke odlaze u nabavu, ali one svakako potiču takav

oblik nabave). I u Italiji su istraživači svjesni toga da se radi o rodnoj i donekle klasnoj priči (niži srednji sloj) (Grasseni 2013: 72). Svijest o određenim ekonomskim preduvjetima prisutna je i kod mojih sugovornika iz Zagreba koji kao otežavajuću okolnost navode, primjerice, neposjedovanje automobila (iako nisu rijetki dolasci biciklom ili pješke na mjesta dostave, a u slučajevima kada je potrebna vožnja članovi grupe bez automobila jednostavno ne voze i nitko to od njih niti ne očekuje). Također, kod narudžbe većih količina mesa problem može predstavljati i manjak prostora u gradskim stanovima za velike škrinje za zamrzavanje, kao i nevoljkost uzimanja svih pozicija mesa. Plaćanje gotovinom (u vrijeme kad se većina troškova odgađa putem kreditnih kartica) također može predstavljati jedan od ograničavajućih faktora prilikom većih narudžbi ili ideje o “pretplati”.

Pojedini sugovornici u istraživanju ističu kako su svjesni da se radi o “rodnoj” i “klasnoj” priči:

Mislim, ovo sve skupa je jedna klasno obilježena priča. [...] Mislim, znam po članovima! Da. Mi smo svi većinom visoko obrazovani... možda, svi, visokoobrazovane žene, materijalno zbrinute, koje ili rade ili, a neke i prilično materijalno zbrinute.

Iako se tezi da se radi o određenoj vrsti elitizma može suprotstaviti argument da je cijena organskih proizvoda u takvom kratkom lancu nabave niža od one u specijaliziranim dućanima organske hrane, odnosno da uglavnom prati cijene na tržnicama, i dalje kao potencijalni problem ostaje kompleksnost takve nabave koja zahtijeva osobni angažman, odlazak na dogovorena mjesta u određeno vrijeme.

Naravno, moraš imati vremena. Najbolji je ovaj napad Jamiea Olivera na siromašne koji kuhaju [...] lošu hranu. Pa zamisli, ja si mogu sad zamislit – samohrana majka dvoje djece, troje djece, bez ikakvog novca... Što bi ona sad četiri sata dnevno razmišljala o kuhanju, nabavci?! Kad, mislim? Znaš onu Maslovljevu piramidu potreba? Ti ako si neispavan, očajan i brineš o preživljavanju nemaš vremena [brinuti o nabavi zdrave hrane].

Većina sugovornika ističe želju za nabavom zdrave hrane po razumnim cijenama kao glavni motiv. Tako Petar, jedan od inicijatora zagrebačkih grupa koje podupiru poljoprivredu, konstatira da pojedini kupci uopće ne percipiraju GSR kao vrstu aktivizma:

Znači, imao sam prilike upoznati ljude sa liste koji nemaju ništa od aktivističke brije u sebi, ali smatraju da je sasvim okej jesti zdravu hranu.

Sličnog je stava i Sanja, članica jednog od pulskih SEG-ova, koja je svjesna da većina “normalnih” članova SEG-a nimalo ne mari ni za kakav aktivizam:

Ma, mislim da je to, zapravo, ako ima, ako računamo da između do 200 do 250 članova GSR-a... što bi reklo SEG-a, ali mi se niko ne možemo naviknuti na to [na novi naziv]. Onda bih zapravo rekla da je normalnih članovih članova 90%. Što bi reklo, normalni članovi su ti oni koje boli... [koje nije briga]. U smislu da je njima samo bitno da imaju košaricu. I to je to.

Neki su kupci toliko neaktivni da im se, primjerice, ne da otići preuzeti mandarine koje su naručili iz doline Neretve – što onda znači da pulski SEG ima viškove.

Problem je, isto tako, što ovdje ne postoje ugovori, problem je što kad se dogovori dostava, nekom crkne auto ko dolazi iz Slavonije, ili se šalje ne znam kojim ekspresom pa ne znam iz kojih razloga to ne dođe, ili neke nepredvidive situacije, i onda, što je po meni naj, naj gore, ljudi naruče 5, 10 kila i ne pojave se. To su... kakvi su ti ljudi? [...] I taj proizvođač je taj neki normalan čovjek, njemu nije opće, šta ćeš mu vraćat? Ali kakvi su to ljudi koji naruče pa ne dođu, jer su se nadržali, jer se promijenilo vrijeme, ili su zaboravili ili... Meni to nije jasno.

Kao moguće razloge za takav tip neodgovornog ponašanja ova sugovornica ističe totalnu nebrigu pojedinaca, a u određenoj mjeri i trendovsko ponašanje – u smislu uključivanja u naručivanje organske hrane samo zato što je to danas u trendu.

Oni koji su i prije pojave GSR-ova pazili na vrstu prehrane sjećaju se kako su svojevremeno smatrani svojevrsnim čudacima,¹³ ali napominju da se danas takva predodžba mijenja:

Pa sad sve više ima, kužiš, imam osjećaj do nedavno da su ljudi koji, onak, biraju nešto organsko ili briju da je nekaj zdravo... da su bili kao čudaci, ono, kao neki vegetarijanci, vegani, nekakvi harekrišnovci, znaš, ono, maltene tak, ono, ovi su čudni... oni briju na zdravu hranu! Kaj imaš brijat na zdravu hranu, sve je to dobro što jedemo! A da je sad sve više i više ljudi svjesno, baš, onak, zanimljivo je gledat to... I poslovni ljudi koji možda, znaš, briju, ono, neki film, ali počeli su, onak, pazit šta stavljaju u sebe, počeli su, onak, kužiš, mislim da se jako širi ta svijest o tome.

Strah od zagađene i otrovane hrane, odnosno od bolesti koje takva hrana uzrokuje nalazi se u pozadini motiva pojedinih kupaca. Stavljanje vlastitog zdravlja ispred brige o okolišu već je uočeno u literaturi koja prati pokret, odnosno inicijativu i okarakterizirano je kao svojevrsna sebičnost. Je li realno očekivati da briga o vlastitom zdravlju bude sekundarna možda je pitanje za psihologe, ali u ovom istraživanju većina sugovornika o tome nije govorila ni s nelagodom ni sa sramom. Štoviše, za većinu sugovornika to je bio inicijalni razlog, ali su prepoznali i druge razloge koji ih motiviraju.

Zdrava hrana znači upravo to – ekološki proizvedena. Bez ijednog otrova. Jer u naš organizam, to je čisto logično zaključivanje, kroz vrijeme dolaze razni otrovi. Generacija naših roditelja doživi osamdesete, devedesete, mi se razbolijevamo u pedesetima, jer odjedanput se toliko otrova uključilo u našu prehranu. Treća generacija, generacija naše djece će se razbolijevati već u tridesetim, radi tolke količine otrova. Znači, treba isključiti te otrove, vratiti se nekim korijenima starinske prehrane.

¹³ Kako navodi jedna sugovornica u istraživanju u Zagrebu: "Jer činjenica je da je u zadnjih deset godina porasla svijest o prehrani. Stvarno, prije deset godina si bio frik, toga se sjećam."

Ali te je godine Ivan [suprug] imao infarkt, tako da je meni to bilo... jedino mogu utjecat, mogu utjecat na to što on jede. I onda mi je bilo bitno, bitno gdje mogu nabaviti to [...], i onda kako smo svi nakon godine dana, znači 2012. smo se učlanili u GSR, nekako mi se činilo možda za Ivana, s obzirom na to da živi u svojoj sobi, da možda ono...

Vrlo je zanimljivo obrazloženje motiva uključivanja u GSR jednog kupca u kojem ističe važnost brige o vlastitom zdravlju između ostalog i zbog činjenice da su brojne tekovine koje su se ranije podrazumijevale, poput primjerice javnog zdravstva, postale sve manje dostupne.

Oboje [smo] htjeli da ima što više, ajmo reći, potencijala [...] da sebi i djetetu potražimo što više mogućnosti za što manje oboljenja i, ono, znaš, što manje rizika... Ne znam kako bismo razmišljali da živimo u nekoj situaciji u kojoj još uvijek funkcioniraju neki glavni mitovi – o sigurnosti zaposlenja, o dostupnosti kvalitetne zdravstvene zaštite i tako dalje. Vjerujem da bismo slično furali, ali nipošto ne s tolikom fanatičnom odlučnošću (smijeh).

Ovaj iskaz potvrđuje nepostojanje političkog, vertikalnog društvenog povjerenja u institucije, kada čovjeku preostaje jedino povjerenje u obitelj i pojedince. Taj je problem nepovjerenja u institucije prisutan i u Hrvatskoj, kao i u drugim postkomunističkim zemljama (Budak i Rajh 2012; Pehlivanova 2009). Ako GSR-ove obuhvaćene ovim istraživanjem odlučimo sagledati i kao jedan od oblika neformalne ekonomije (shvaćene kao paralelan sustav privređivanja koji funkcionira mimo zakonski utemeljenoga i organiziranoga formalnog tržišta rada (prema Rubić 2013: 69)), treba neprestano imati na umu da je to tako upravo zbog razočaranja i nepovjerenja u sustav i institucije, odnosno da sustav nije ispunio očekivanja građana.

Uključivanje u ovakav oblik aktivnosti može za posljedicu imati i svojevrsan bijeg od konzumerizma, nakon što se kod pojedinaca osvijesti konzumeristički obrazac ponašanja.

Meni je bio stvarno sjajan osjećaj kad sam shvatila da... osvijestila sam puno o svom konzumerističkom načinu života, dakle, kojeg nisam bila svjesna jer cijeli život živim u Zagrebu, idem u samoposlugu, kupujem stvari i to je način kak dolazim do hrane... Onda s vremenom, kako sam počela više brinuti o tome što jedem... i kad sam shvatila da mi to odgovara i da se bolje osjećam, e onda sam se prebacila na tržnice... Pa sam mislila da je to napredak, da sam sad upoznata s tim što je zdravija hrana i što je špricano, nešpricano i što je sezonski, što nije sezonski i što je uvezano... i takve stvari. To je bila neka druga faza. I jedno dugo vrijeme sam kuhala makrobiotički, makrobiotičku prehranu, i tako, to sam usvojila... E sad ovo, ovo mi je bilo novo u smislu da se na neki način odričem tog prividno nepreglednog izbora, dakle artikala za koje... čak i na tržnici se nudi zapravo sve i sva, i sezonski i izvansezonski i pristala sam na to da dijelim sudbinu proizvođača na neki način. Dakle, ono što je njima uspjelo i što je sada u vrtu oni će donijeti, ja ću to kupiti po povoljnijoj cijeni nego što bih igdje drugdje u gradu, a i idem s tim doma i to ću skuhati, i to je to. Naravno, mogu nadokupiti nešto, ali, u principu, sviđa mi se – kao prvo, to je ogromna ušteda vremena i novaca. Dakle, tek sam sad shvatila u ovih proteklih godinu dana koliko je ta izloženost velikoj količini izbora papilova,¹⁴ u te šoping centre nisam ni išla zapravo, ali sad kad odem u Konzum, onda kad hodam tim odjeljcima, nisam pomislila na ajvar, ali sad sam ga vidjela i uzmem ga.

Kod nekih je kupaca izraženija želja za zaštitom lokalnog, pa čak i nacionalnog proizvođača, pri čemu ekološki način proizvodnje nije primaran.

¹⁴ Papiłova je prema rječniku hrvatskog žargona nešto što papa/ždere lovu (Žargonaut, <http://www.zargonaut.com/papilova>). Mateja Nemčić u svojem radu o hrvatskim imperativnim složenicama navodi da je *papilova* složenica novijeg postanka (Nemčić 2013: 12) nastala spajanjem dviju riječi – *papati* (jesti) i *lova* (novac). Prvo navodi da je značenje riječi *papilova* nepoznato (?) (ibid.: 44), a kasnije tvrdi da je ta složenica istoznačna pojmovima *maminovac* i *mami para* – to može biti osoba koja nastoji izmamiti novac, koristi se trikovima i laskanjem da dođe do novca ili da nešto proda ili stvar koja mami čovjeka da je kupi iako mu nije potrebna (ibid.: 35).

Trudim se kupovati hrvatsko, da... Pa, bitno mi je zato što na taj način štitimo domaćeg proizvođača, između ostalog i malog poljoprivrednika. Naravno da se tu javlja problem ukoliko bi ta hrana bila eventualno skuplja od uvozne i sigurno se postavlja pitanje jesmo li mi dužni to činiti, dal smo dužni štititi domaću proizvodnju. Jer mogu razumjeti da ljudi kupuju jeftinije čisto da bi uštedjeli radi očuvanja svog kućnog budžeta. Ali definitivno, da, kupit ću hrvatsko. Ali neću kupit pod svaku cijenu – ako je loše, onda je loše, onda neću – to sigurno ne. Ne činim to uvijek, ali uvijek se trudim da kupim domaće ili barem mi je takav stav, još uvijek sam malo inertna po tom pitanju, ali mislim da se treba se truditi... Ovako bih se izrazila: trudim se da kupujem domaće.

Da, čak mi je više bilo to što se pomaže lokalno nego to što se pomaže ekološko. To mi je, recimo, bila... Naravno da mi je to okej i to ne samo zbog našeg zdravlja i očuvanja okoliša, ali mi se čini malo licemjerno da, ne znam, tu pušim, a sad se zalažem za nekakvu ekologiju i tako... To mi je malo kontradiktorno. Ali mi je super ta priča da se pomaže malog i lokalnog proizvođača, dakle da ne ovisimo o lancima velim, velikoj proizvodnji, nego da nas može hraniti netko ko nam je tu u blizini.

Drugi, pak, ističu isključivo ekološko i s negodovanjem gledaju na poticanje lokalnih proizvođača bez uključivanja ekološke komponente. Sugovornica u istraživanju ispričala je svoje razloge zbog kojih je odbila podržavati lokalne proizvođače iz jednog malog istarskog mjesta:

Oni su to dobili, jel, za lokalnu proizvodnju... To ni bila ekološka proizvodnja, nego lokalna proizvodnja, onda su došli neki ljudi koji naravno nisu ekološki proizvođači, al oni su nama dragi, oni su nama simpatični – kako ćemo mi sad njih odbaciti. Tu smo i mi došli na te prve sastanke, i u stvari mi smo digli tu neku pobunu. Ja sam rekla – gledajte, ja sam netko tko je prebolio bolest i kome treba isključivo ekološka hrana. Ja sam tu došla radi ekološke hrane, okej, sad sam tu. Ja znam da je ovaj ekološki, ovaj je ekološki, vi niste, vi niste. Jedan treći il četvrti put doći

ću i više neću znati tko je ekološki, a mislim da su svi. Prema tome, vi mene unaprijed varate. Jer ako pitam, svi će reć da jesu, a nisu... Meni, znači, to bijelo brašno ili žito jako škodi, a ti ćeš mene prevarit. To ne želim podržat. Podržat ću samo isključivo ekološke. [...] Jer di je razlika između SEG-ova i lokalnih proizvođača. Volim lokalno, e... al to nije ekološki.

Zanimljiv je iskaz jednog potrošača kojim se objašnjava inzistiranje istarskih SEG-ova na ekološkom certifikatu te razumijevanje za višu cijenu proizvoda.

Moram imat dokaze da je on taj od koga želim kupovat. S obzirom da dosta godina funkcioniram na taj način, steko sam vještinu da prepoznam proizvod po okusu kad ga pojedem. Po izgledu je jako teško jer ekološki, ili biodinamika, još bolje, je puno bolja proizvodnja nego konvencionalna. Kažu da je ekološki proizvod skup. Ekološki proizvod mora biti skup jer je sve ručni rad na kraju krajeva. Da bih napravio preparat koji zamjenjuje kemijska gnojiva, meni treba između 6 i 8 mjeseci. Preparat, pod preparat mislim... prvo, pod preparat mislim kompost. E, prvo kompost radim... Ako radim kompost, onda ne mogu... ne želim u taj kompost stavljat kad ogulim jabuku koju sam kupio u marketu. Mislim, o čemu pričamo? Znači, kompost radim od svojih proizvoda. Idem u šumu, pobere malo trave iz šume, pobere malo šumske zemlje, i meni treba 6 do 8 mjeseci da napravim kompost koji ću koristit sljedeće godine. To ima neku svoju cijenu. To je puno skuplje nego da idem kupit bilo koji preparat u poljoprivrednu apoteku. I onda, o čemu pričamo? Da bih ja zaštitio protiv nametnika, ja moram ići pobrat koprivu od koje ću napraviti gnojnicu i napraviti ću pesticid... Pesticid je – koprivu držiš u vodi 24 sata i ona pusti one svoje supstance, da li su to otrovi. To pomješam sa vodom u omjeru 1 naprama 40, bla bla... I onda špricam svoje proizvode u mom vrtu, njivi. To iziskuje vremena, angažmana, posla, treba nać koprivu, nema je svugdje. Za razliku gdje mogu za 15-20 kuna kupiti u poljoprivrednoj apoteci kemijske proizvode [...] i mogu sve to potamaniti i tako dalje.

I imamo – rezultat je isti. Jer i konvencionalna nema nametnika jer ih je uništila, i uništio sam ih ja. Kako sam ih ja uništio, kako su ih oni? Njegov proizvod je biljka upila i moj proizvod je biljka upila. Ali njegov je kemijski proizvod, a moj je proizvod je prirodni proizvod. Kažu da je u konvencionalnoj proizvodnji 90-ih godina kemijska industrija izmislila pesticid kojeg više ne treba. U čemu je bio problem konvencionalne poljoprivrede nekada, prije 90-ih? Trebalo je špricati 10-20-30 puta u raznim fazama, od mladice do krajnjeg proizvoda, trebalo je sa kompletnom mehanizacijom, dakle sa traktorima koji špricaju, na tisuće i tisuće hektara izlaziti van sa špricanjem. [...] Šta to znači – gorivo za mehanizaciju, ljudi koji rade na tome i treba amortizirati mehanizaciju... Kada ti izađeš 10 puta od procesa... e... od sadnje do berbe... moraš 10 puta izaći na hiljadu hektara, to je užasno puno novaca. Šta je napravila tamo 90-ih kemijska industrija? Izmislili su pesticid, koji... Ajmo se sad uhvatiti jabuke. Jabuku je trebalo špricati 6-7 puta od cvijeta do proizvoda. Sad su izmislili proizvod gdje je dovoljno 1-2 puta izaći sa kompletnom mehanizacijom na proizvodnju. Kako ta kemija funkcionira? Ona preko folijarne prehrane, znači preko lista, ta kemija ulazi u biljku i u finalni proizvod. Znači, jabuka ili šta bilo. Kada dođe nametnik, u bilo kojoj fazi, čim prvi put dođe nametnik i zagriže, da li list, da li koru, da li plod, on pada... Šta je konvencionalna dobila time? Da umjesto 1 put ili 12 ili 15, izlazi 2 puta, najviše 2 puta, koja je to velika ušteda. Znači, nekada kada smo kupovali, prije 90-e kad si kupovao jabuku, onda oguliš jabuku i nema pesticida jer su bili svi vani... Ovaj, ova vrsta pesticida koja se koristi na 90 % proizvoda ona ulazi u biljku, u stablo, u deblo, u plod i mi to jedemo, nema tu više pranja, nema tu više guljenja. I mi to jedemo. Zato ima toliko karcinoma i zato ima toliko bolesti i tako dalje, i tako dalje. I to je sve jedan lanac gdje su svi ti elementi koji naizgled nemaju veze jedan s drugim, ali ako pogledaš s jednog malo višeg nivoa, od malo gore, oni su itekako povezani. Jer, sve je to biznis.

Međutim, i među kupcima ima onih koji, kao i administratori, vide u GSR-ovima potencijal za promjenu društva odozdo:

Mene ta ideja totalno oduševila zato što je to, ono, nekakvi smjer, kužiš kaj ja mislim, da će društvo krenuti u tom smjeru... i veselim se tome da krene... Znači, ne samo konkretno povezivanje potrošača nego cjela ta ideja, to što si ti rekla, kako, kako se počinje sistem iznutra, kak se ljudi počinju umrežavati i stvarati novi sistem i nove vrijednosti zato što ovo što je postojeće totalno ne funkcionira. Vrlo sam revoltirana time kak svijet danas izgleda. Mislim, ne revoltirana neg, onak, vidim da to nema nikakvog smisla: em je nepravedno, em je neodrživo, kužiš.

I znači, na tržištu dominiraju veliki proizvođači koji zapravo imaju jedino profit i ti kao neko ko razmišlja drugačije. Ako ideš tim redovnim kanalima kao kupac, ti samo dolaziš do takvih proizvoda, kužiš. Puno su ti nedostupniji i ne možeš provjeriti koja je motivacija iza nekakvih, ak ti želiš... Jer, pazi, svaka kuna koju ja dam za nešto, ja nešto s tom kunom govorim, ja govorim u kakvom svijetu želim živjeti, znači, dal sam ju dala nekome tko proizvodi nešto od prirodnih sastojaka, pri tome ne koristi životinje i ne znam šta, ne zagađuje okolinu, to kad se raspadne nikakva šteta, planeti ništa... Ili sam dala kunu nekome tko proizvodi nešto užasno štetno za okoliš, za druge, za životinje, pa onda još i štetno za konkurenciju, pa još to proizvodi tak da mu to rade mala djeca, pa ne znam gdje, za dolar po danu, znaš... Ti s tim, mi s tim, mi sa našim novcima ulažemo energiju tamo di želimo da ide, ne?

Motivacija administratora (organizatora/inicijatora)

Motivacija administratora često je razrađenija te jasnije oblikovana u svom usmjerenju prema određenim alterglobalizacijskim nastojanjima, pogotovo onima koja su usmjerena k odvajanju od sustava i k relokalizaciji, odnosno izgradnji drugačijih odnosa u lokalnim okvirima kao obliku otpora globalnim kretanjima.

Tako Petar smatra da svi živimo u sustavu u okviru kojeg doživljavamo određena iskustva koja se često ponavljaju i ostavljaju dublji utjecaj, odnosno uvjerenja:

Iskustva koja se često ponavljaju i koja ostavljaju na nas nekakav dublji utjecaj nam stvaraju uvjerenja... Uvjerenje stoji u osnovi većine naših odluka u životu... A odluke, ovisno o odlukama koje donesemo – takve rezultate imamo. Šta se događa? Ovdje se događa, zapravo, jedan ciklus... Ako ne dođe do promjene sustava, ovdje se stvara jedan ciklus između uvjerenja i odluka. Ako u istom sustavu dobivamo isto iskustvo, onda ćemo donijeti, iz naših uvjerenja, uvijek iste odluke [...]. Promjena se nemre napraviti na razini uvjerenja, nego isključivo na razini sustava, jer ona daje drugu vrstu iskustava... I onda nam to iskustvo promijeni uvjerenje... Tipa, programirani smo, [...] moramo imati neku diplomu, postati netko ili nešto da bi u sustavu nekako uspjeli... Drugačije ne mogu, to je neko uvjerenje koje ti zapravo... to je samo lažna ideja koju imamo. [...] I takvo iskustvo smo u konačnici i imali kroz škole. Škola nas ne uči suradnji, nego natjecanju. Okej, znači mi od malena kužimo zapravo da se moramo natjecati i da moramo biti najbolji, da se moramo gurati i to iskustvo koje imamo i kasnije, na radnom mjestu i tak dalje, i tak dalje... I to nam daje uvjerenje: mi živimo u džungli. I onda šta napraviš? Ti počinješ donositi takve odluke. I ti ćeš svom kolegi nož u leđa...

Ali zapravo, kad dođemo do nove promjene, vjerujem da je GSR jedna dobra vježba za bolju promjenu. [...] Osim šta vjerujem da se može desiti da ovaj sustav kakav je zbog ove krize krepa. I onda oni ljudi koji su uspjeli... određenu sinergiju između sebe posijati, oni će moći, ako će biti dovoljno jaki, moći će zapravo postati jedan model... da i druge nauče da na sličan način oni mogu dobiti nešto bolje ili više.

Petar je dalje elaborirao svoju ideju prema kojem model GSR-a, odnosno poljoprivrede potpomognute zajednicom može biti prenesen i na neke druge ljudske potrebe poput obrazovanja, zdravstva i slično.

Druga pak organizatorica, Nevia iz Istre, svoju je poziciju kupca zainteresiranog za ekološke proizvode zbog zdravstvenih razloga spojila s onom organizatorice. Iako su njezini motivi bili osobni, ona sama vrlo je brzo usvojila i aktivistički pristup:

Tako smo se mi upoznali. I onda otprilike kad sam se razboljela, onda mi je trebala ta hrana i ponovno sam ga kontaktirala. Onda mi je on ispričao cijelu tu priču, koja je mene strahovito zainteresirala, i tu sam se ja nakačila na tu ideju kao aktivist i krenula to razvijati.

Krenulo od jednog istraživanja koje mi je bilo strašno zanimljivo, koje sam nedavno pročitala. Dakle, jedan čovjek našeg porijekla radi doktorat na istraživanju socijaldemokracije u čitavom svijetu. I njegov zaključak je da je socijaldemokracija toliko propala na osnovu tog divljeg kapitalizma da se mora graditi iz osnove. Zašto je propala? Zato što je društvo propalo, jer ne postoje društvene zajednice, organizirane, jel... Znači, društvo od samog početka se mora početi graditi. Postoji jedinka sama za sebe. I svaki je sam za sebe i ne želi se povezati s onim drugima. To je ono kad mi kažemo – zašto se ljudi ne dignu? Ne – ne mogu se povezati. Dakle, ovaj sistem je fenomenalan upravo za početak izgradnje takvog društva jer u samom nazivu postoji solidarno, jel? Znači, mi se moramo povezati, raditi jedan za drugoga. Meni je stalo do toga da on živi dobro, da on živi dobro, da onaj proizvođač živi dobro i tako dalje...

Znači, moramo od početka izgrađivati povjerenje i zajednicu... I kaže, mora se početi od male zajednice, pet ljudi, deset ljudi da se povežu oko jedne ideje... Dakle, dal SEG ili GSR u tom smislu znači i to – povezivanje ljudi oko jedne ideje... Ideja je šta? Nažalost, shvaćanje važnosti zdrave ishrane u većini slučajeva kreće tek kad se čovjek razboli, tek onda shvati koliko je to važno. Vrlo žalosno, ali i kod mene je to tako išlo. I sad to pokušavam na mlađe generacije širiti, da pokušaju to shvatiti prije nego što se razbole, da je jako bitno kako se hrane.

Evo, ja sam Roberta, od samog početka sam u tom GSR-u tadašnjem, a kasnije je to SEG postao, inače se bavim grafičkim dizajnom i nemam nikakve veze sa poljoprivredom. Ali mi je to sve skupa bila dobra priča, i nekako... čovjek sam sebi može pomoći. Kada ne pomažu vlasti, i tako možemo sami sebi i jedni drugima pomoći, ne znam. Ovo mi je bila super priča da po-

trošači pomažu proizvođačima i da ih podržavaju... I tako sam krenula u to.

Iz ovih je iskaza vidljivo da su se pojedinci u poljoprivredu potpomognutu zajednicom uključili iz vrlo različitih razloga i da nisu nužno svi od samog početka bili aktivistički usmjereni, ali da je aktivistički element, pa makar došao i naknadno, upravo ona iskra koja održava njihov entuzijazam i ne dozvoljava im da odustanu. Od organizatora (ali i od kupaca) tako se može čuti kako postojeći sustav ne valja i kako je potrebna izgradnja novog (na temeljima koje zagovara poljoprivreda potpomognuta zajednicom), kako su ljudi prepušteni sebi samima (što se tiče brige o zdravlju i zdravoj prehrani) jer sustav štiti velike korporacije koje ne misle na dobrobit potrošača, već na profit. Organizatori više ne prepoznaju "vlast", odnosno državu i državna tijela kao one instance koje bi trebale štiti stanovnike te stoga mnoge svoje aktivnosti percipiraju kao neku vrstu konspiracije protiv kapitalističkog sustava, odnosno države koja djeluje kao zaštitnica korporativnog kapitala, a ne svojih državljana, i to na svim mogućim poljima (zdravstvo, proizvodnja hrane, tržišna utakmica, bankarski sustav):

Jer postoji tendencija, taj kodeks alimentarius, kužiš, da dolaziš do toga da oni pokušavaju iskontrolirat da sva hrana na svijetu bude GMO.

O. O.: Što je kodeks alimentarius?

Pa to su ti nekakve te... mjere. [...] To ti je nekakav taj, kao, kak se zove, kao norma, kužiš, norme u poljoprivredi. I znači, na tržištu dominiraju veliki proizvođači koji zapravo imaju jedino profit.

Jer ta članarina će pomoć nekome kupit sjeme za sljedeću godinu. Da ne mora – ono što sam htjela reć, to je tolko aktivistički duboko. Znači, mi smo tu zeznuli banku jer taj poljoprivrednik ne mora uzet kredit da bi uzeo sjeme, nego će dobiti iz ovog našeg fonda novce da uzme sjeme. Banka ga neće teretit sa tim kamatama koje će teško otplaćivati ili ovrhama. On nema veze sa tim. Mi smo iz našeg fonda dali njemu za sjeme. A on će nama dati gotov proizvod sa nekim popustom, gdje mi smo na dobiti.

On ima pet hektara pod ekološkom proizvodnjom. To nije malo sjemena, to je puno za odjedanput platit. I onda šta on radi? On u stvari posudi iz te banke, to je u stvari banka... I kad mu to rodi, on opet to vrati u banku jer možda će trebat nekom drugom. Tako da je to fenomenalan sistem, baš, ono, konspiracija.

PERCEPCIJA VRIJEDNOSTI KOJE STVARA POLJOPRIVREDA POTPOMOŽNUTA ZAJEDNICOM

Po pitanju vrijednosti koje nastoji stvoriti i njegovati poljoprivreda potpomognuta zajednicom, sudionici u istraživanju također imaju vrlo zanimljive stavove koji proizlaze iz toga kako oni percipiraju samu tu aktivnost.

Pa to doživljam kao povezivanje ljudi u smjeru, ono, pravednije razmjene usluga i dobara.

S obzirom na to da je naglasak na pravednijem i međusobno uvažavajućem odnosu između poljoprivrednika i kupaca, većina sugovornika slijedi one vrijednosti koje u tom lancu ističu i sami inicijatori pokreta.

Transparentnost, povjerenje i solidarnost u praksi

S obzirom na prilično neodgovarajući naziv (razmjenu, koja nije isključena, ali je svakako manje važan element u djelovanju GSR-a), zanimalo me što pojedini akteri u hrvatskim GSR-ovima smatraju solidarnošću u kontekstu GSR-a. Za većinu su sugovornika ti principi međusobno isprepleteni te se prožimaju, ali sugovornici mahom ističu kao posebnu vrijednost izgradnju povjerenja između dviju strana – kupca i proizvođača. Ipak, svjesni su da se povjerenje ne stječe samo od sebe, nego da se “zaslužuje” potpunom transparentnošću:

Taj se odnos gradi, povjerenje se gradi, ne odlučiš ti da imaš povjerenje u nekoga... (smijeh)

U ovom odnosu to podrazumijeva potpunu iskrenost proizvođača, što i ne čudi jer je i drugdje u svijetu takav princip poljoprivrede nastao kao odgovor na nepovjerenje potrošača u proizvođače, odnosno njihove načine proizvodnje. Stoga proizvođači ističu kako su uvijek bili iskreni oko svojih problema i grešaka. U pravilu, kupci su im se uvijek vraćali i nisu ih napuštali u teškim trenucima.

Kad smo imali, ne znam, epizodu sa salmonelom koke. Došli su jednodnevni pilići i pačići iz jajeta zaraženi, pokrepali svi [...]. I sad imamo, recimo, rupu od mjesec i pol dana. Mogu bez bojazni da će me sad svi ostavit na cjedilu, poslala sam im kružni mejl, rekla im što se dogodilo. U konceptu van GSR-a će ljudi koji ne razmišljaju o svojoj prehrani i proizvođaču... to je, ono – uuu, salmonela? Zaboravi, gotovo, nikad više... Znači, mi se kao proizvođači uvijek, mislim, u neko vrijeme dođe nekakav problem, nema posla u kojem se ne dogodi nešto slično. Suša, kiša, poplava, požar, nešto, snijeg... I ta solidarnost za mene znači baš to, obostrano razumijevanje i povjerenje i taj odnos da mislimo jedni na druge, na potrebe.

Ipak, jednu se vrstu povjerenja ne smije izigrati – to je ono inicijalno povjerenje u ekološki način proizvodnje, barem kod onih grupa koje na tome inzistiraju. Istarske grupe koje podupiru ekološku poljoprivredu inzistiraju na ekološkom certifikatu iako kao članovi grupe podupiru kupovinom i one proizvođače koji se nalaze u trogodišnjem razdoblju prijelaza na ekološku poljoprivredu. S obzirom na to da su certificirani ekološki proizvođači ravnopravni članovi istarskih grupa, a da upravo oni posjeduju konkretna poljoprivredna znanja, mogućnosti kontrole znatno su veće nego kod laika. Nekoliko mi je sugovornika iz Istre spomenulo situaciju u kojoj je jedan neiskreni proizvođač “izbačen” iz grupe. Jedna je sugovornica detaljnije prepričala o kakvom se izigravanju povjerenja radilo:

Imali smo s jednim proizvođačem koji jeste imao certifikat, ali je s njime bio problem, što je on... Skušili smo da jednostavno toliku potražnju ne može zadovoljiti, da je nemoguće da je sve

to njegovo... I onda smo skužili, jedanput je s njim došo jedan čovjek i skužili smo da tu on prodaje i njegovo, ne znam, neke kruške su bile u pitanju, i onda smo ga uvjetovali... Stvar je u tome što oni nama pokažu tu potvrđnicu, na prvoj stranici potvrđnice stoji samo koja je kultura, al ne stoje količine, a to piše sve na drugoj strani potvrđnice. I mi smo onda inzistirali da nam da tu drugu stranu potvrđnice i tu smo se nešto s njim natezali. Na kraju, kad nije dao, rekli smo – ništa... I onda je jednostavno prestao dolaziti. Mi smo ga uvjetovali da nam pokaže tu drugu stranu potvrđnice i kad nije, eto... prestao je dolaziti.

Iako je spomenuti poljoprivrednik imao certifikat za ekološku proizvodnju, članovi grupe su posumnjali u količine koje im je dostavljao te su zahtijevali uvid u potvrđnicu. Kad se ta vrsta transparentnosti nije ispoštovala, suradnja je prekinuta. Transparentnost je preduvjet izgradnje povjerenja, a povjerenje omogućuje izgradnju dugoročnih odnosa. Riječima jedne od proizvođačica:

Želim da moji kupci budu moji kupci dok god jedu i da onda njihova djeca i unuci budu moji kupci.

Pritom, kad se govori o kupovanju i kupcima, ne misli se na klasičan obrazac kupovine u kojem nas ne zanima kako je nastao proizvod, kako živi osoba koja ga je proizvela, već se želi stvoriti drugačiji odnos prema hrani i njezinu proizvođaču koji uključuje poštovanje, brigu, razumijevanje i podršku s obje strane.

Solidarnost podrazumijeva i međusobno uvažavanje proizvođača i kupaca – od toga da kupci dolaze sami po svoju robu na zakazano mjesto i u dogovoreno vrijeme, s vlastitim vrećicama, do toga da dijele rizik s proizvođačima plaćajući im unaprijed (iako smatram da ta praksa tek treba u potpunosti zaživjeti u Hrvatskoj) ili imajući razumijevanja za prepreke i probleme koje oni mogu imati u procesu proizvodnje. Posjeti proizvođaču ne služe samo “provjerama” ekološkog načina proizvodnje nego i stvaranju dugotrajnih i osobnih veza.

Između ostalog, sad kad pričamo o toj nekoj solidarnosti, ono, skačem s teme na temu, ali da ne zaboravim, znači SEG Pula mi

je ove godine dao zajam, neki, nazovimo to kredit ili što već, to su dve i po hiljade kuna da kupim sjeme i moja je dužnost da to vratim do kraja godine.

Takva financijska pomoć, pa čak i od par tisuća kuna zajma koji poljoprivrednik vraća putem košarica, mnogim poljoprivrednicima bila je od izuzetnog značaja. Gospođa Zdenka sjeća se kako je razgovarajući s jednim od administratora grupe spomenula svoju želju za većim platenikom te kako joj je on sam ponudio pomoć. Mario je potom od svih članova grupe zatražio da sudjeluju u predfinanciranju za nabavu platenika. Iznos je bio dobrovoljan te je vraćen svakom pojedinačnom članu u razdoblju od sljedećih nekoliko mjeseci i to tako da su članovi naručivali košarice, ali ih nisu morali plaćati.

Da, moram to napomenuti, isto zahvaljujući tom gospodinu Mariju, bili smo mi već u neakvim situacijama financijskim baš... Kako smo mi došli? Mislim, normalno je da čovjek razgovara i o dobrim stvarima i o lošim, šta mu se događa i tak, onda je on rekao – pa dajte da nekako pomognemo... A meni se htjelo platenik, imali smo jedan, prvi, mali... Mislim si, joj, da mi je jedan još, onako, veći, pa već bih tu mogla proizvesti si rasad... Jer moj moto je – od sjemena do ploda – znači kompletno proizvodnja u pravom smislu riječi, a ne da kupujem negdje il da neko za mene radi.

Ovakvi iskazi solidarnosti prema proizvođaču posve su uobičajeni u praksama poljoprivrede potpomognute zajednicom. Međutim, pojedinci iz kategorije kupaca smatraju kako nije riješen problem solidarnosti proizvođača s kupcem, primjerice u slučaju kada kupac izgubi svoju kupovnu moć (zbog gubitka posla ili slično). Iako je pitanje sugovornice bilo postavljeno više kao retoričko te se, prema mojim saznanjima, kod nas još nitko nije pozabavio tim problemom, dio je rješenja moguće preuzeti iz Švicarske, gdje u pojedinim GSR-ovima postoji obaveza članova grupe da pomažu u radu na polju. Oni koji to nisu u mogućnosti plaćaju višu (ili punu) cijenu proizvoda. A oni koji nemaju mogućnost plaćanja mogu svoju košaricu i zaraditi radom na

polju. Međutim, jedna od organizatorica istarskih solidarnih ekoloških grupa spomenula je da su i istarske grupe ponudile takvu mogućnost, ali sam iz konteksta shvatila da se radilo o iznimci i nemam saznanja o tome da je takav oblik solidarnosti s kupcem postao sustavan ili pak da je ciljano usmjeren prema ranjivim skupinama.

Također, još je jedan aspekt solidarnosti prema kupcima na koji su me upozorili sami kupci iz Istre koji od svojih proizvođača (koji dolaze iz udaljenijih krajeva Istre) očekuju da sustavno dolaze u dogovoreno vrijeme i na dogovoreno mjesto, čak i tada kada im to možda nije ekonomski isplativo, odnosno čak i tada kada količina naručenog ne omogućuje veliku zaradu:

Solidarna ekološka grupa, šta to znači? Znači – ja sam solidaran prema tebi, ali ti trebaš prema meni. Potrošač – proizvođač. Znači, ti moraš sebi usvojiti neki financijski rizik ukalkulirat, da ćeš ti doć tri, četiri, pet puta ili neko određeno vrijeme gdje nema zarade... Bitno je da nisi išo u minus, ali ako nema zarade, ti moraš doć zato što smo mi solidarni, zato što ako tebi treba, mi ćemo tebi platiti od naše članarine, dat ćemo ti novce za tvoju neku proizvodnju i tako dalje, i tako dalje... Međutim, kao što smo se mi žrtvovali zato što smo solidarni, tako se moraš i ti žrtvovati, pa nećeš od prve odnijet doma tristo eura i tako dalje... Znači, moraš doć jedan, dva, tri, četiri, pet puta. Ja ne mogu reći koliko je to puta... Na nama je da na lokalnom nivou organiziramo što je više moguće potrošača.

S druge strane, pojedini proizvođači ističu kako im distribucija oduzima puno vremena koje bi, u suprotnom, mogli posvetiti organskoj poljoprivredi. Stoga u drugim zemljama nije neobično da netko od kupaca odlazi izravno kod poljoprivrednika na imanje po proizvode za sebe i ostale članove grupe. To se dogodilo i u jednom slučaju u Hrvatskoj, čak uz određene nagrade za vozače. Međutim, valja napomenuti da su takav razvoj situacije “potaknule” i nacionalne zakonske odredbe koje ne dozvoljavaju distribuciju proizvoda na javnim prostorima pojedinih gradova i općina bez plaćanja posebne dozvole. Jedan od

inicijatora GSR-a u Hrvatskoj također ističe povezivanje kupaca kao jedan od ciljeva GSR-a. To se nastoji postići kvartovskim GSR-ovima, što se u Zagrebu i ostvarilo, te su pojedini kvartovski GSR-ovi izuzetno uspješni. Kvartovski GSR-ovi funkcioniraju tako da organiziraju predstavljanje pojedinih proizvođača, a ako se dogovori suradnja, proizvođači jednom tjedno ili po dogovoru dostavljaju svoje proizvode članovima grupe na dogovorenom mjestu. Suradnja proizvođača i kupaca ne uključuje samo kontinuiranu nabavu namirnica nego podrazumijeva i neke druge aktivnosti. Tako je član jednog GSR-a naveo kako je jednom prilikom grupa neplanirano otkupila od proizvođačice jabuka sav njezin urod kako bi joj “spasili” godinu, tj. kako bi sljedeće godine mogla bez gubitaka ponovno pokrenuti proizvodnju. U drugom su, pak, slučaju članovi vrlo aktivnog kvartovskog GSR-a unaprijed platili sjetvu obiteljskom poljoprivrednom gospodarstvu (OPG) od kojeg dobivaju povrće zato da se poljoprivrednik ne bi morao zaduživati kod banaka. “Dug” je vraćen distribucijom redovitih košarica povrća koje članovi tog GSR-a nisu plaćali u određenom razdoblju. Članovi grupe financirali su dobrovoljnim priložima (koji su im vraćeni kroz košarice) i kupnju zamrzivača, kao i već spomenutu izgradnju plastenika. Bilo je i slučajeva predfinanciranja ili prikupljanja novčane pomoći za pojedine proizvođače, ali smatram da to nije sustavna praksa i da je njezin odjek relativno malen. Ipak, sve to ukazuje na želju proširivanja osobnih odnosa između proizvođača i kupca. Važan element solidarnosti u lancu GSR-a je i niža cijena proizvoda. Pritom treba istaknuti kako postizanje niže cijene nije ključni cilj poljoprivrede potpomognute zajednicom (usp. Hatano 2008: 25), mada je izbacivanjem svih posrednika iz kupoprodajnog lanca itekako ostvariv:

Da, još jedna stvar što se solidarnosti tiče – cijena! Prije GSR-a i sveg tog pokreta u zajednici, općenito [...] ljudi koji imaju organsku firmu, eko, nabiju cijene... Ono, ne znam, kila krumpira dvanaest kuna, a na placu je dvije... Ili mislim, ono, baš užasno nabiju cijene... Kila piletine, eko, je sedamdeset kuna, što je van pameti... Ko normalan si to može priuštiti? [...] To je onda u ovim GSR pokretima... koliko sam primijetila, i kod drugih pro-

izvođača, s cijenama... Ne razvija se taj elitizam, nego, ne znam, moje osobno cijene prate nekakve cijene na placu, dućanu.

Jer smatram da je to fer cijena za taj proizvod... Znam ljude kaj znam da žele organsku hranu, a možda im, možda su zaposleni, imaju malu djecu i ne da im se putovat na plac ili naručivat od X [proizvođač organske hrane] koji je skup... ili u XX [dućan s organskom hranom] koji je užasno skup, kužiš.

Da li za pedeset kuna ima dovoljno povrća za celi tjedan... Za dvjesto kuna mesečno znam da celo vreme jedem, onak, zdravo povrće. Okej, imam povjerenje da to on stvarno radi na taj način... Onda mi je to, onak, skroz okej cifra.

To je to... I sad ovi SEG-ovi, i dalje mi svi imamo članarinu, mi imamo 100 kuna godišnje... E, mi s tim novcem dogovaramo se sa, mi potrošači dogovaramo se sa proizvođačima, nama treba to i to... Mi hoćemo imati mrkve jer nema mrkve nigdje... I mi njemu platimo sjeme... tako da mi kompletnu proizvodnju... I on nama mora garantirat da će dolaziti redovno sa novcem koji je dobio od nas... Mi ćemo dobit našu članarinu po cijeni za nas članove jeftinije nego da smo na konvencionalnoj tržnici.

Da, da, mogu svi. Samo je razlika u cijeni. Puno jeftinije, jer košarica koja ovdje košta 50 kuna. Da istu tu košaricu idem [kupiti] na tržnici platit ću, ej, 90 i 100 kuna... Sjeme, jedan od naših je dobio novi traktor, sa priključcima i tako dalje... Kupili smo... Pula, Rovinj i Novigrad, kupili smo veliku hladnjaču, gdje nama ljeti dolaze breskve, koje su ekološke sa certifikatom...

Zanimljiv je i iskaz jedne proizvođačice mesa koja je istaknula iznenađenje samih proizvođača predujmima koje su primili. To pak ukazuje na to koliko je praksa plaćanja s odgodom postala uobičajena u Hrvatskoj i koliko ona onemogućuje rad malim proizvođačima koji nisu financijski sposobni preživjeti do trenutka isplate.

Stvarno, onak, primjećujem da se mijenja, od ljudi, odnos tih ljudi. Tad mi je prijateljica kojoj sam preporučila GSR-Novi Za-

greb Pozitiva [...] ona je bila u nedelju na druženju tu u GSR-u, iz Varaždina je, ali ima veliki vrt i ona će imat košarice sa voćem i povrćem... I šalje mi poruku neki dan – X mi je rekla da će mi platit predujam za povrće!!! Ono, ljudi nisu navikli da im se opće plaća išta... To se čeka mjesecima, plaćanje... Ovi ljudi uplaćuju, oni garantiraju svojim novcem da će ostat vjerni kupci...

U kontekstu razumne cijene važno je naglasiti već spomenuto dobivanje eko-certifikata, koji za intervjuirane članove GSR-a ne podrazumijeva nužno i ekološki proizveden proizvod, već smatraju da se radi o tome da su veliki igrači na tržištu prepoznali tu tržišnu nišu kao profitabilnu i žele je popuniti bez odgovarajućih radnji koje bi garantirale prefiks eko (priprema zemljišta, sadnja biljaka bez umjetnih gnojiva i sličnih dodataka, drugačije tretiranje i prehrana životinja, bez GMO-a i sl.). Moralnim načinom proizvodnje (ekološkim) i razumnom cijenom proizvoda proizvođači su solidarni s potrošačima, cijene ih i uvažavaju te ih ne izrabljuju. Zauzvrat, važno im je da i kupci njih cijene:

Vidi se razlika između GSR kupaca ili općenito kupaca koji su osviješteni o hrani, po tome što žele i kupaca koji su tu, koji poljoprivrednika smatraju onim tamo nekim bokcom koji proizvodi za njih [...] što ljudi nemaju onaj odnos: kao, poljoprivrednik – siromah – ne mora on zaradit! Ja želim zaraditi svoju poštenu plaću, zašto ne?

Posljednji citat ukazuje na važan simbolički element koji kupovina putem GSR-a uključuje – vraćanje digniteta izuzetno teškom zanimanju seljaka. Život na selu često se romantizira i idealizira kao povratak prirodi. Međutim, istina je da poljoprivrednici svakodnevno teško i naporno rade te da nemaju godišnjeg odmora. Ako ih se pritom ne cijeni ili ih se podcjenjuje, ne postoji poljoprivredna politika koja će donijeti toliko željene pozitivne rezultate, pod pretpostavkom da se oni uistinu priželjkuju. Stoga je podrška koju poljoprivrednik dobiva od svojih kupaca, i to ne samo u smislu osiguranog tržišta koje pošteno vrednuje njegov rad (nema prekupaca, pa ni nepotrebnog snižavanja

cijene proizvoda u startu samo kako bi netko drugi mogao zaraditi postotak) već i drugačijeg vrednovanja (poštovanje i razumijevanje) njegova rada i odnosa sa zemljom koju obrađuje, iznimno značajna i za skidanje svojevrstne stigme s identiteta poljoprivrednika (poljoprivrednik kao *bogec*, siromah po nužnosti, jer niti ne može dostojno živjeti od svog rada). Stoga je solidarnost s poljoprivrednikom (koji je solidaran s vama) ključan proizvod ovakvih zajednica praksi:

Solidarnost ne znači bit lider u jednom ili ravnopravan lideru, solidarnost znači čim platiš članarinu od 100 kuna godišnje već si solidaran.

Mi kao članovi doniramo 100 kuna na godinu dana, netko u grupi, u koga imamo povjerenja, skuplja te novce, ne stavlja u banku, nego skuplja te novce. Kad se to skupi, onda gledamo kome od naših proizvođača je potrebna pomoć. Kad trebaju saditi, kad trebaju sjeme uvijek im je potrebna pomoć... Pomoć od države je jako dobit teško, znamo kako idu stvari, daju velikima, ne daju malima. Nas ovi mali hrane, znači mi smo ti koji smo ovisni o njima. Mi skupimo te novce i onda damo njima da im pomognemo u proizvodnji. Oni na račun toga nama daju neki popust koji u godini dana mi isplatimo to što smo uplatili, a njima je ogromna pomoć da mogu sadni materijal nabavit i tako dalje. Vidjeli smo i s tim poticajima kako stvari idu, idu sasvim krivo. Znači, mi želimo potaknut i podržat naše proizvođače koji nas hrane, njima isto tako mi trebamo, jer kome će prodavat ako nema potrošača koji su zainteresirani. Tako da tu je ta solidarnost, stvaranje te osnovne zajednice koja ima interes biti solidaran jedan s drugim.

Čak smo i dali bespovratno proizvođaču iz Slavonije za kašete... Jer je bila pritužba prve godine kad su breskve bile u dubokim kašetama i te breskve su bile jedne na drugima i onda su se, onako, zdruckale, da... I onda smo uvjetovali da nam u onim plitkim kašetama s onim podmetačima šalje. I kako je tek počela sezona, on nije imao zalihe novaca i tako, rekli smo – nema problema, mi ćemo onda investirati u te kašete. I mi smo onda

platili koliko je tisuća tih kašeta... negdje tri tisuće kuna smo mu onda dali.

Izuzetno je značajna uloga takvih zajednica prakse za poticanje prelaska postojećih konvencionalnih poljoprivrednika na ekološku proizvodnju. Grupe iz Istre, čiji članovi sami ističu kako je za Istru tipičan nedostatak voća, odigrali su, prema njihovim riječima, važnu ulogu u poticanju poljoprivrednika iz drugih dijelova Hrvatske da prijeđu na ekološku proizvodnju:

To je vrlo brzo krenulo i nakon nas i u Osijeku, ta Alma što nam jabuke donosi iz Osijeka, ona je tamo dvoje proizvođača, ono, rekla im je da im je to budućnost, da krenu u ekološku proizvodnju, da će imati tržište i tu u Istri i tako je još dvoje proizvođača krenulo... Oni su inače bili poljoprivrednici, ali ne certificirani.

I da... Još smo jednu proizvođačicu mandarina, tamo iz doline Neretve, a zapravo smo počeli surađivati s jednom drugom koja nije bila certificirana... Oni skladište imaju u Zagrebu [...] Dio familije živi u Zagrebu, dio je dolje, na Neretvi, iz Metkovića mislim da su, i onda su oni iz tog skladišta u Zagrebu slali te mandarine... I onda je počeo i Zagreb od njih uzimati i zagrebački GSR-ovi i riječki, i onda su oni shvatili da možda ne bi bilo loše da certificiraju proizvodnju, međutim se nama u međuvremenu desilo da je jedan naš proizvođač išao malo obić Neretvu i razgovarao s tom izvjesnom Klaudijom Krstičević i ona je bila voljna odmah prijeći na ekološku proizvodnju i tako smo mi onda počeli s njom surađivati. [...] Mislim da je već treća godina da s njom surađujemo i ona je certificirani proizvođač... Tako da je, recimo, i ona jedan od proizvođača na koje smo utjecali.

Dakle, mi smo zajedno išli tri puta u namjeri, nadam se da će se to na kraju uspjeti razvit, u Dalmaciju, tu mrežu... [...] Znači, što postoji, vinogradi i masline. Nema voća i povrća. To treba razviti. Ja sam se na neki način povezala sa Sinjom i gledam tamo razvijat to... Znači, ta Cetinska krajina... Nevjerojatno

na što smo naišli, plodno tlo je ko u Slavoniji i Vojvodini, za ne vjerovat, mi smatrali da je to kamenjar – nije... Tamo je Cetina, tamo su rukavci Cetine, najčišće vode na svijetu. Znači, imaš navodnjavanja, imaš crnu bogatu zemlju. Popneš se na brdo, pogledaš, ono, sve prazno. Zasađeno apsolutno ništa. I sad tu treba razvit svijest o tome. Svijest o tome da se može s time preživjeti, u roku od dvije godine, kad to pokušavamo, već u toj Cetinskoj krajini javili su se troje koji su krenuli. Mlade obitelji koje su krenule u to. Onda zovu, pitaju – dajte nam eko nadzor, pomozite nam ovo, pomozite nam ovo. I to mi daje jako veliku satisfakciju da radimo pravu stvar. Znači, gdje nije postojala ideja o tome, gdje nije postojala svijest o tome. Naravno, uvijek su nam bitni ti mladi ljudi, jer nekad jako je teško tu svijest probuditi kod ljudi koji imaju preko pedeset, ne? Oni ne vjeruju ničem...

PROBLEMI KOJI PRATE POLJOPRIVREDU POTPOMOGNUTU ZAJEDNICOM U HRVATSKOJ

Kroz sve motive koji pokreću aktere involvirane u poljoprivredu potpomognutu zajednicom (u Istri i u Zagrebu) provlači se želja za stvaranjem drugačije i kvalitetnije stvarnosti, pa čak i ako su njihovi razlozi isključivo “sebični” (da meni koji jedem zdravu hranu bude bolje). Međutim, ta nastojanja imaju i određene probleme, odnosno nedostatke.

Iako GSR-ovi u Hrvatskoj imaju dobru perspektivu ako ih se prepozna kao potencijalne generatore ekonomskog rasta, sami članovi kao veliku prijetnju ističu činjenicu da organska poljoprivreda nije percipirana kao strateški cilj i da javne politike pogoduju “velikim igračima”, a ne tzv. malim poljoprivrednicima.

U jednom trenutku se može desiti da nekome to postane smetnja. [...] Vjerujem da dok ne dođe do tog sukoba, to [GSR] će samo rasti...

Premda zakonske odredbe osnivanjem obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava (OPG) pogoduju malim proizvođačima oslobađajući ih fiskalizacije, one ipak i dalje predstavljaju određeni problem, posebice što se tiče prodaje na javnim prostorima, za koju je potrebno ishoditi dozvolu. OPG-ovi svoje proizvode mogu prodavati ili na kućnom pragu ili na ostalim tržišnim mjestima (koja se, naravno, plaćaju). U tom je smislu dostava koju članovi grupe odrade na određenoj lokaciji u svojevrsnoj sivoj zoni. Osim vanjskih prijetnji, kao jedan od značajnijih problema unutar GSR-a ističe se prevelika angažiranost uvijek istih pojedinaca-volontera prilikom obavljanja aktivnosti (sitnih, ali svejedno potrebnih) nužnih za realizaciju narudžbi. Pojedini GSR-ovi imaju i forume, pa je potrebno i njihovo administriranje. Tako zapravo manjina “podmetanjem svojih leđa” omogućuje neometanu nabavu. To, pak, riječima jedne sugovornice, iako nije posve solidarno, ipak je nužno, jer je za GSR bitno da ima dovoljno članova za “ozbiljnije” narudžbe.

Pa to se sad događa taj *free riding* u GSR-u gdje imaš jednu jezgru koja sve organizira i administrira, a imaš dio ljudi koji samo kupuju... Ali, ovoga, mislim, nije ni to loše, tebi je za snagu GSR-a važno da vas ima dovoljno za narudžbe... Znači, ti sa dvadeset ljudi ne možeš nikakve količine ozbiljne naručiti, a sa sedamdeset već možeš.

Imaš administraciju, koja je sama po sebi, znači, to su potpuni luđaci koji se troše, ono, apsolutno... Jer su stalno na mejlovi-ma, stalno organiziraju.

Ne znam, ja mislim da ovi u administraciji, to je sad već druga generacija administracije, jer ova prva generacija je već... (smijeh) Ova druga je već na izdisaju, ozbiljno... Jer su, onak... A osim nekih koji su recimo ko... super bi bilo da možeš razgovarati s C., ona je nepoderiva... [...] Ona će podmetnut svima, ona će sve počistiti, ona će sve...

Ne znam, mislim da ti administratori generacije 2.0 bi silno htjeli nešto, a ne znaju šta.

Nezadovoljstvo činjenicom da se uvijek isti pojedinci angažiraju oko određenih zajedničkih poslova koje je potrebno obaviti za dobrobit grupe (vaganje većih količina voća koje stiže sezonski obavljaju, ili bi barem trebali obavljati, članovi grupe prema ustanovljenom rasporedu) ili da na sastanke o tekućim problemima grupe dolaze uvijek isti pojedinci (mimo administracije) ukazuje na to da grupe koje podupiru ekološku poljoprivredu prolaze nesuglasice i da taj problem nije uspješno riješen, a sve u korist većeg dobra, odnosno činjenice da je potreban određen broj kupaca da bi funkcioniranje grupe bilo ekonomski održivo:

Da bi se održalo, tako je... To su i meni rekli, da, da, to su i meni rekli kad sam im predlagala... Dobro, ja zvučim jako cinično i zvučim turobno pesimistično, onda ja kažem – pa dobro, ukinite, iščlanite one koji ne žele, ono... Znaš, jer ispada da ti uvijek isti su na tržnici, uvijek isti dijele povrće, uvijek isti dijele voće, u smislu, naj, najveći su problemi oko tog voća jer voće se naručuje iz Slavonije i iz Dalmacije i onda netko mora biti dežuran i onda imaš liste dežurstava, a, mislim, nisu nikad svih 250 dežurni, nego su uvijek isti dežurni... I onda ti se dogodi da su ti zločesti ti članovi... Dođu ti, ti dijeliš... te onda te – kak ste to stavili? Nemojte mi to! Onda ja poludim, počnem vikati, ono – ja sam isto ko i vi... tu stojim, ono, vama to dijelim, razumiš, osjećaš se ko kreten, zato što dođe ti neko i soli ti pamet, taj nikad nije stajao tu iza... I onda, ja kažem – okej, prekrižite ih, nema veze, oni kao kažu – ko nije platio članarinu, taj će biti prekrižen... Pa prekrižite sve, ja kažem! A ne, ne, onda ne bi opstali... Onda ćemo biti tako i dalje, 10 će vas biti na sastanku, 250 će kupovat povrće i to je to...

Slične pritužbe su isto tako... oni koji ne dolaze na sastanke. [...] Jel imate mejl, forum – i onda su u stanju pametovati na mejlu, satima...

Jedno od rješenja koje svi priželjkuju je veći osobni angažman svakog kupca uključenog u GSR, odnosno obaveza, pa makar bila jednom godišnje, da svaki pojedinac na neki način doprinese inicijativi, a ne samo činom potrošnje. Posebno je zanimljivo to što se upravo taj ne-

sebični angažman percipira kao onaj moment koji omogućuje “pravo iskustvo”, odnosno da je upravo taj element solidarnosti svih članova ključan za izgradnju zajednice prakse.

Ja mislim da najviše dvadeset ljudi je, ono, da je angažirano, a na sastancima nas nikad nema više od deset. [...] Mislim da onda ti ljudi ne dobiju to iskustvo pravo... ovoga, ako ne sudjeluju... Ma ne, mislim, nisam ja nešto ogorčena posebno oko toga, to je uvijek tako, gdje god, gdje god radiš ili koji god projekt, ili gdje god na poslu, znaš i sama, da nikad nisu svi angažirani... I uvijek ima jedna mala skupina koja poteže, ali ja bih, ja bih... neke uvjete sad postavljala... jer, ovoga, mislim da je to fer, da će nastaviti ljudi, većina istih vuć, ali svako bi mogao imat u svijesti da se očekuje nešto barem. Ma nek je jednom godišnje, ali to je više nego ništa, to je zapravo puno više nego ništa...

Međutim, valja istaknuti da pojedini organizatori, *admini* ili kako god ih već želimo nazvati, smatraju da je posve nerealno očekivati da će se svi pojedinci u grupi aktivirati i da to niti ne treba očekivati. Jedna je organizatorica to stajalište potkrijepila vlastitim iskustvom rada u nekoliko različitih udruga. Kao važan čimbenik navodi pomoć nekoćine pojedinaca na koju može računati, što nije bio slučaj u prethodnim udrugama i što ju je potaknulo na odustajanje. Stoga ističe da je potrebno da glavni organizator ima barem još nekoliko pomoćnika, ali i da je iluzorno očekivati da će se svi uključiti.

To ti je inače kod ljudi, kod grupa... Svaka grupa u bilo kom smjeru ide, ima svog lidera, ima tri-četiri njih koji prate i ostalo slijedi... e... čao... Da li su to boćari, da li je to neki ples, ovo-ono, izviđači, uopće nije bitno. Uvijek se vrti oko jedne osobe, oko jedne osobe, gdje ima 2-3-4 koji prate, koji su voljni pratiti, koji rade, skidam kapu, nikome više, nikome manje i onda imaš ekipu koja slijedi tu priču. Uopće nije bitno koja je grupa, bilo koja grupa, gdje ima 10 ili 100 ili hiljadu članova.

Zato jer imam to iskustvo – onaj ko nije imao to iskustvo očekuje da će svi članovi sad tu nešto radit. Neće. Nikad i nigdje.

Ne, to ipak nije tako... Ta svijest se polako razvija i nije to baš tako jednostavno. Prema tome, ja sam zadovoljna da oni dolaze i da kupuju, ja sam već sa time zadovoljna... A plus toga sam super zadovoljna da nas je četiri koji brinemo o tome. Znači, ako nema mene, evo, danas nema Petre – tu smo Petar, bila je ta Perica, evo, nas troje smo bili tu.

Druga, pak, administratorica koja je vrlo angažirana o toj situaciji govori prilično stoički, ne negirajući činjenicu da bi joj pomoć koristila, ali niti ne odustajući od svoje uloge.

Ma super funkcionira, jedino što su ljudi malo inertni i onda kad treba nekakva pomoć, uvijek tu treba dodatno se angažirati, ne znam, kad dođe neko voće ili nekakvi proizvodi, a ne dođe proizvođač nego samo pošalje, onda to treba podijeliti... [...] I onda smo napravili popis. A kad to ono usput, kad svaki proizvođač ima svoju tablicu... I onda nekako je bio dogovor da netko od potrošača bude referent tom proizvođaču, da mu on uređuje tu tablicu, upisuje novu ponudu, izbriše narudžbe od prošlog tjedna, međutim se tu ljudi baš i ne javljaju, tako da ja tu uletim u tablicu, brišem, dodam... Onda mi pišu mejlove proizvođači, šta ima novo kod njih, pa onda ja to upisujem.

O. O.: Kad sve to stignete?

A ne znam, sjednem za kompjuter pa napravim, a jer će, ne znam, ne vodim računa uopće kolko mi je to vremena, al bi naravno bilo bolje kad bi se i drugi malo tu aktivirali...

Usprkos popisima i dalje ostaje problem neaktivnosti većeg dijela baze kupaca. Pojedini organizatori ističu kako je to moguće riješiti i time da se nekoga plati, ali priznaju da bi to bilo kontra vrijednostima koje poljoprivreda potpomognuta zajednicom želi ugraditi u društvo i kako posebnu vrijednost vide upravo u tome da gotovo sve članove grupe poznaju pojedinačno:

Mislim, kad pročitaju, kad ih se podsjeti, dođu, ali mogu bi se neko i platiti, ali mi to nije fora iz tog razloga jer mislim da bi

se ljudi mogli tako međusobno bolje upoznati. Nije mi draž u tome da imamo osobu koja će za to biti plaćena i mi samo da dođemo i preuzmemo... Ja gotovo, ma osamdeset posto ljudi znam imenom i likom od tih sto pedeset.

Sanja, pak, ističe kako ne bi željela da se, primjerice, nju plati kad odrađuje svoj dio zadataka za grupu:

Neki od članova koje znam su rekli – ja bih rađe platio nego radio tamo. Ne, ne! Ja se ne osjećam loše zato što ja nemam, nego se osjećam dobro što to radim, al se osjećam glupo zato što njih 200 to ne radi...

Jedan od problema koji ističu pojedini sugovornici tiče se toga da pojedinci koji sami često ne odrađuju svoj dio zaduženja (a neki čak i nikada) ipak pronađu dosta vremena da putem elektroničkih medija kritiziraju:

Jooj... To budu ko da dižu revoluciju jer su dobili... Kupili su lješnjake od nekoga ko se prvi put predstavio tim proizvodom, bili su truli, gnjili, neki govno, ne znam, ja ih nisam kupila... I onda nisam mogla srat po njima jer su bili grozni, oni su se izdopisivali... To su mejlovi stizali... ha... ne, svako, svako je napisao – gnjili su, nisu dobri. Onda – kako ćemo to vratiti, onda, znaš, revolucije – nek nam vrati novac... I onda se tu se javljaju tih 200 – nek nam vrati novac... neko! Ti ljudi nikad nisu fizički nigdje prisutni.

Također, još je jedan “problem” koji je prepoznat i drugdje u svijetu prisutan u Hrvatskoj. Naime, naručivanje putem košarica mnogima ne odgovara u potpunosti, odnosno dobiveni proizvodi (ne treba zaboraviti da GSR kupac ne bira sadržaj košarice) nisu u skladu s dotadašnjim prehrambenim i kulinarskim navikama suvremenih obitelji naviklih na raznolikost ponude u dućanima. U svojim razgovorima s članovima grupa imala sam prilike čuti dosta negodovanja na temu “prezelenog” sadržaja košarice (“stalno dobivam kelj, rijetko paradajze”) ili pak znatnog udjela egzotičnog povrća u košarici koje mnogi ne znaju (ili dotad nisu znali) pripremati:

Ja volim košarice... Navikla sam se, i volim ljeto, onda su mi košarice najljepše, ono, kad ima tog paradajza, obožavam te sve stvari, volim ih jest, i tikvice na milion načina, već ti idu na uši, i onda svi, onak, tiiiikkvice (sugovornica proizvodi zvuk negodovanja zbog zasićenja tikvicama).

Ne znači da će svaki kupac biti zadovoljan sa košaricom jer je u njoj ono što čovjek ima tog trena na njivi u ponudi. A opet, pričam o sezoni, mislim, u dvanajstom mjesecu pomidori neće dobiti. Ali, recimo, šta ja sad planiram, stavili smo puno krumpira, stavili smo puno batata, stavljam tikvi, ono... Tikvi ću staviti, ugušit ćemo Pulu u tikvama, nosi masu, i to će mi popunjavati zimsku košaricu kad ćemo recimo imati tog zelenila, da ljudima daš nešto što nije samo zelenjava... A opet, košarica ima neki *side effect*, a to je da educira korisnike na neki način. Mislim, meni se desilo, moja je mama uzimala košarice od Nenađa unazad nekoliko godina... Znači, ja nisam bila u cijeloj toj priči... Desilo mi se da dobim čičoku i pojma nemam što je to. I mislim da je to đumbir. I čičoku si lijepo naribam u čaj, mislim, ono...

Ovdje se događa ono što je problem ljudima skužiti, a to je činjenica da ljudi su zaboravili šta se jede u sezoni... Ovdje stvarno jest, ono što je uzgojeno to imaš u košarici, i sad je vrijeme da imaš tih govna zelenih i onda imaš tih govna zelenih i znaš *take it or leave it*. I onda, znaš... Čak kolaju i recepti. I neko će to pripremit. [...] E sad, druga je stvar dal ćeš to pripremat, neke su mi stvari stvarno divljačke, baš onak, ko drač... (smijeh)

Ono što mogu iznijeti kao svoje osobno iskustvo koje je u potpunosti u skladu s navedenim iskazima sugovornika tiče se činjenice da je nabavljanje hrane kroz košarice u određenoj mjeri promijenilo neke moje prehrambene navike, i to u pozitivnom smislu. Prije nego što sam počela kupovati povrće putem košarica nisam baš pripremala povrtna variva, dok je sad varivo od kelja (tijekom sezone) jednom tjedno na stolu, a bučina juha jedna je od najdražih. Batat je također postao omiljeni krumpir moje kćeri, a ja sam otkrila da je sirova čičoka odlična.

Ako ponuda sadrži nešto što baš i ne znam pripremiti, potrudit ću se naučiti više o toj namirnici, njezinim nutritivnim svojstvima i načinima pripreme. Premda manju količinu povrća katkad moram i zalediti, ipak nastojim sve potrošiti u tjednu u kojem sam i naručila. Iako se radi o minimalnoj promjeni, ona ipak zahtijeva određeno planiranje i trud. Upravo s obzirom na spomenutu neupućenost suvremenih kuharica u načine pripreme pojedinih proizvoda, u Puli su kupci počeli prikupljati i međusobno dijeliti recepte koji bi im olakšali korištenje tih neuobičajenih namirnica koje su dobivali kroz košarice.

Ma krenuli smo pisati, da, te recepte... Al nekak nisu se baš ljudi tu nešto trgnuli, nas par je pisalo recepte i stavljalo na mejlove u očekivanju da ćemo inspirirati druge da isto bace koji recept, ali nije baš bilo neke reakcije... A to nam isto je jedna od ideja... Jedna skuplja te recepte svih tih godina, kolko već će biti, pet godina, pa da izdamo neku brošuru... Ne moramo čak ni izdati niti fizički, nego bar da bude, ono, na internetu pdf nekakv...

Sugovornica nadalje objašnjava kako su ljudi već zaboravili pripremati tradicijska jela i koristiti tradicijske namirnice te kako ponekad ne znaju kako pripremiti neke namirnice za koje nisu prethodno čuli ili ih npr. nisu koristili, poput npr. čičoke ili *cime di rape*.¹⁵

U Puli je, također, pokrenuta i mala akcija Solidarne ekološke kuhinje u kojoj su dvije članice od viškova pojedinih namirnica radile preradevine za članove grupe.

Imamo dvije ženske koje su, njih jako kuhinja zanima i onda su one osnovale Solidarnu ekološku kuhinju...

¹⁵ Nenad Kuftić u časopisu *STAV!* (*Časopis za prehrambeni suverenitet*) piše o tom "talijanskom povrću koje je slično malim brokulicama, a koje bi u mom prijevodu značile vrh repe. Ove ukusne lagano gorkaste brokulice Talijani najčešće pripremaju s tjesteninom u svim mogućim kombinacijama. Uzgoj te biljke je vrlo jednostavan jer ona stvarno ne zahtijeva puno brige" (Kuftić 2014: 12; <http://stav.cenzura.hr/wp-content/uploads/2014/02/Fine-niti-lokalnog-razvoja.pdf>).

Gospođa Zdenka iz okolice Zagreba najavila je i radionicu pripreme zimnice s ciljem edukacije svojih kupaca (bit će zanimljivo vidjeti u kojem će se omjeru odazvati kupci i kakva će biti rodna struktura polaznika te radionice) o tome kako da spase dio namirnica od propadanja, ali i da sami “zarade” svoju zimnicu pomažući njoj u postupku pripreme. Sve ovo ukazuje na to kako dolazi do određene revalorizacije nekih znanja i vještina koje su se donedavno smatrale nepotrebnima, inferiornima ili zastarjelima.

Zasićenost pojedinim vrstama proizvoda, do koje neminovno dolazi zbog sezonalnosti i principa prihvaćanja svih proizvoda, rezultat je stečenih navika konzumiranja najraznolikijih vrsta hrane (iz različitih dijelova svijeta, neovisno o sezoni) koje su suvremenom društvu omogućili globalizacija i tehnologija zajedno (transport i hladnjače). Ipak, i sami članovi hrvatskih grupa priznaju da su, usprkos poteškoćama koje takva sezonalnost nabave sa sobom nosi, promjene pozitivne te da se u cjelini zdravije hrane:

Mislim, moji, ono što ja pilim sa zelenjavom, ono, klasičnom, moraš sve nešto izmisliti da se to pojede, ali, mislim, jede se puno više nego što se jelo, barem s Ivanove strane... Emi sve možeš jer ona voli povrće i voli salatu, njoj recimo samo ne patlidžane, a i, recimo, u ljeto stvarno imaš užasno puno tikvica, užasno puno paradajza, užasno puno paprika i patlidžana...

Pojedinci su, pak, istaknuli kako im se sviđa taj povratak na sezonalnost koja nas kao potrošače navikle na dostupnost raznolike hrane u različita godišnja doba vraća k prirodnom ciklusu.

Ti onda osvijestiš kad je sezona, kad se nešto proizvodi, kad nečeg ima u prirodi, kad nema... To je isto lijep osjećaj... Ali lijep je osjećaj te prolaznosti... Kad ima i onda više nema... Jagoda je bilo... i sad ih više neće biti... Lješnjaka će biti na jesen, i kestena... Tako da to, to mi se isto i sviđa jer, ne znam, bolji mi je taj osjećaj neke... nego kad uđem u Konzum pa uvijek ima i lješnjaka i svega, ali to... taj okus nema, mislim, taj okus naprosto nije isti. Ja sam se sad i razmazila...

Tradicijski način prehrane koji je pratio sezonu odavno je napušten, barem u gradovima, ili ga je moguće tek neznatno primijeniti. Pojedini sugovornici ističu kako je primjetna i generacijska razlika u pristupu hrani, i to osobito kod stanovnika gradova, koji su navikli sve kupovati u dućanima. Stoga se transformativni potencijal inicijativa poput poljoprivrede potpomognute zajednicom odnosi i na prakse ponovnog, ali nipošto slijepog ili potpunog povratka (prvenstveno imajući na umu navedeni problem rodne nejednakosti takvih praksi) napuštenim ili donekle zapuštenim modelima pripremanja hrane.

Moji doma o tome nisu, nije ih bilo briga, moji su neka, nisu bili... Moja mama nije voljela kuhati nit je to... Ne, nije ju to zanimalo... Jer mislim da je to vrijedila tad, sedamdesetih, ta čak i podjela na neku intelektualnu, e... i šta ja znam, možda je to njima čak bila to kao kuhanje... ili, ovoga, briga o hrani, možda je njima to bila nekakva niža klasa...

Ja nisam znala kuhati, uopće... Znači, otišla sam iz obitelji u kojoj je hrana bila nešto usputno i bez veze, nebitno... A ovoga, a smetalo mi je to i htjela sam kuhat... htjela sam znat kuhat, nemam pojma... I onda sam na kraju zaključila da sama ne znam kad ću naučit kako treba to sve skupa, nisam imala ni od koga, a imala sam novaca, imala sam dobar posao i dobru plaću i onda sam otišla na taj skupi tečaj.

Stoga pojedini autori pišu o “zajedničkim laboratorijima u kojima su članovi GAS-a ponovno resocijalizirani u ono što su bile uobičajene vještine prosječne talijanske obitelji prije samo dvije generacije: sezonalnost, kuhanje od uglavnom sirovih ili neprocesuiranih namirnica, te spretnost ruku i kapaciteti planiranja koje ona zahtijeva” (Grasseni 2013: 71).

Vrijeme koje smo voljni ili u mogućnosti provesti pripremajući svježije namirnice smanjeno je jer je za zaposlene pojedince (a posebice se to odnosi na žene, čije se aktivnije uključivanje na tržište rada možda najviše odrazilo na promjenu dotadašnjih praksi) vrijeme postalo najvažniji resurs.

Očito je da postoje različita poimanja ekološkog uzgoja i da će pojedini članovi grupe inzistirati na potpuno ekološkom pristupu proizvodnji hrane, dok je drugima dovoljno da je proizvođač lokalni (pojedinicima je dovoljno i da je iz Hrvatske) te se neće toliko zamarati principima proizvodnje ekološke hrane, koji su drugima od ključne važnosti. Različita poimanja ekološke proizvodnje dovode i do kompromitiranja proizvođača, opravdano ili neopravdano.

Provedeno je istraživanje pokazalo da odnosi između istarskih SEG-ova i GSR-ova u Zagrebu i okolici nisu posve harmonični, a iz razgovora s nekoliko članica zagrebačkih grupa postalo je evidentno i da ne vladaju posve harmonični odnosi među zagrebačkim GSR-ovima i njihovim članovima. Simptomatičan je primjer formiranja administratorske grupe u jednom od prvih GSR-ova koja se u tolikoj mjeri bavila principima djelovanja da je, izgleda, izgubila komunikaciju s ostalim članovima, koji su očito imali i neke drugačije ideje. Pojedine grupe funkcionirale su na bazi “plemena”, prema iskazu jedne sugovornice koja nije bila članica grupe o kojoj je riječ, te nisu bile otvorene svim zainteresiranima. Kod drugih se, pak, grupa često može uočiti kao problem to da nisu svi u istoj mjeri u mogućnosti ili voljni “podmetnuti leđa” kad se radi o preuzimanju određenih obaveza (primjerice, preuzimanje narudžbe od članova grupe i njezino prenošenje poljoprivredniku, organiziranje dostave) koje članstvo u GSR-u podrazumijeva. S druge strane, pojedinci ističu kako uvijek postoje i oni koji su spremni kritizirati, ali ne i osobno se angažirati.

Na temelju dosadašnjeg istraživanja mogu zaključiti kako su pokret poljoprivrede potpomognute zajednicom i s njime povezana ideja ekonomije solidarnosti i u Hrvatskoj naišli na plodno tlo i postepeno se počeli afirmirati. U tom kontekstu mogu samo prepričati anegdodu koja mi se nedavno dogodila u Svetom Ivanu Zelini gdje sam putujući automobilom slučajno uočila Eko klet. Iz neformalnog razgovora s vlasnicom saznala sam da su certificirani ekološki proizvođači od 2003. godine koji se bave biodinamičkim vrtlarenjem. Na moj upit gdje plasiraju svoje proizvode rekla mi je: “Ma imate neku aplikaciju i onda vam

ljudi naruče i mi to jednom tjednu, u srijedu odvezemo.” Ispostavilo se da obitelj Čegec sustavno opskrbljuje članove GSR-a Remete i jedan smoothie bar u Zagrebu. Prema svemu sudeći, iako malobrojni, članovi zajednica praksi koje podupiru ekološke proizvođače omogućuju tim proizvođačima opstanak u ekonomskom smislu. Naime, većina njih nema velike proizvodne kapacitete, ali imaju vjernu bazu kupaca koja, uz određene manje fluktuacije, ne oscilira bitno u brojčanom smislu i ta je veličina, čini se, održiva za obje strane.

Za očekivati je da će se ideja i praksa GSR-a u Hrvatskoj nastaviti širiti, učvrstiti svoj status u određenoj mjeri te s vremenom riješiti neke od postojećih, već uočenih problema o kojima govore sugovornici u istraživanju, ali i da će se susresti s nekim novim, posve drugačijim i vjerojatno neočekivanim poteškoćama. Zbog straha od “velikih igrača” jedan od osnivača GSR-a u Hrvatskoj ističe kako je potrebno dovoljno osnažiti pokret kako bi on bio spreman

“uzvratiti” mogućim, ali očekivanim pritiscima: tada kad dođe do tog sukoba... umjesto da se ljudi povlače u strahu, da daju sa šakom po stolu i... da naprave pritisak da se to nekako regulira... Jer GAS-ovi u Italiji su regulirani, ne samo to, država ih potiče zbog toga što se prihvaća tamo da je mali proizvođač, kako se kaže, fundament ekonomije...

Usprkos svim problemima koji prate pokret, značajno je da se ipak u određenoj mjeri stvara solidarnost između kupaca i proizvođača pa tako, primjerice, GSR-ovi predfinanciraju sjetvu ili nabavu nekih proizvoda, uskaču kada treba otkupiti neprodane viškove i slično. U istarskim se SEG-ovima solidarnost manifestira i prema kupcu pa mu se tako u slučaju kada, primjerice, ostane bez kupovne moći omogućuje da radom na poljoprivrednom imanju zaradi svoju košaricu. Tako poljoprivreda potpomognuta zajednicom u konačnici, kroz naizgled sitne i male korake, ipak stvara drugačije odnose u kupoprodajnom lancu, drugačije obrasce potrošnje te, naposljetku, drugačije društvo. S obzirom na to da se odnosi na hranu, a da hrana, ako je sagledamo

kao Maussovu “totalnu društvenu pojavu”, povezuje različite javne i privatne dijelove društva (Grasseni 2013: 172), ovaj pokret odozdo posjeduje snažan i nedovoljno iskorišten potencijal za sveobuhvatnu utopiju rekonstrukcije, o čemu će biti više riječ u sljedećem poglavlju. Takva nastojanja odvijaju se izuzetno sporo i, čini se, nevidljivo. Međutim, ona uzrokuju određenu transformaciju postojećeg sustava vrijednosti kojom se, usprkos rutinizaciji koja pogađa i ovakve pokrete, nastoji stvoriti temelj za kreiranje alternative postojećem sustavu. Takve inicijative, prema Petrovu mišljenju, i moraju biti kompleksne jer upravo to omogućuje izgradnju međusobnih odnosa.

Čak smo i rekli da mora biti komplicirano... Zbog toga što kompliciranost... zapravo gradi odnose... ne kompliciranost, nego kompleksnost... Jer onda čovjeku je stalo, onda se on tome posveti... [...] Ako je to vrlo jednostavno, stisneš gumb... i dođe doma.

DVA SMJERA POLJOPRIVREDE POTPOMOŽNUTE ZAJEDNICOM U HRVATSKOJ

*Ne treba ti sad još, ono, baš deklaracija... Mi smo išli s tom idejom...
U Puli oni totalno briju na ove eko certifikate... (iz razgovora s Hrvojem)*

Certificirati ili ne?

Čini mi se važnim napomenuti kako se poljoprivreda potpomognuta zajednicom u Hrvatskoj razvija u dva pravca koji, uza sve sličnosti, imaju i određene razlike. Glavna je i već spomenuta ta da grupe koje podržavaju ekološke poljoprivrednike u Istri inzistiraju na procesu certificiranja, odnosno podržavaju samo ekološke proizvođače koji posjeduju certifikat. Za to je zaslužan i jedan od prvih certificiranih

ekoloških proizvođača u Istri, gospodin Nenad Kuftić. On je kroz rad u Udruzi Istarski Eko Proizvod uveo takav princip rada istarskih grupa koje potpomažu poljoprivredu, imajući na umu zaštitu i proizvođača i potrošača. Proizvođači su ovdje punopravni članovi grupe, a ne isključivo dobavljači, što ih kvalificira za to da relativno brzo mogu uočiti i u konačnici spriječiti moguće prevare laika iz redova kupaca. Upravo zbog toga početkom 2015. godine istarske su se grupe odučile preimenovali u solidarne ekološke grupe (u daljnjem tekstu SEG), kako bi se i imenom razlikovale od zagrebačkih grupa solidarne razmjene.

Zagrebačke grupe

Za razliku od istarskih SEG-ova, GSR-ovi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj svoju solidarnost grade na osobnom povjerenju u proizvođača, a ne na povjerenju u proces certificiranja.

I nismo hteli opće nekakve certificirane, nego, mislim, i tak i tak... kroz taj... mislim, ti ideš na nekak dugoročno, ono, odnos, di se treba stvorit međusobno povjerenje i ono... zapravo certifikat nije bitan, kad mi poznamo čoveka... kad, kad dođemo tam, kad možemo, ono, sve to vidit... Onda certifikat u principu, to su čak i rekli mnogi ovi tam u Italiji kad smo bili, da je bitan kad ti ne poznaš ovoga od koga kupuješ. (Hrvoje)

Ma zato što mislim da se, da se smanjuje cijeli taj lanac... kako dolazi roba od proizvođača do potrošača... Znači, kad se ovak ljudi povezuju, kao prvo stvara se povjerenje međusobno, i u kupca i u proizvođača, znači možeš stvarno otić vidjet ko proizvodi, na koji način, možeš doć kod njega, možeš stvarno vidjet koji su njegovi motivi, kak on to proizvodi, možeš se stvarno uvjerit da je to ekološki i da je to, ono, okej... Jer ne vjerujem deklaracijama više, kužiš... (Lana)

Naime, i proizvođači i kupci zagrebačkih grupa izrazili su sumnju u kriterije procjenjivanja nekog tipa proizvodnje kao ekološke (npr. pojedinci smatraju da mnoge stvari i postupci koji su dozvoljeni u certifi-

ciranoj ekološkoj proizvodnji u svojoj biti nisu i ne mogu biti ekološki – poput npr. prekrivanja zemlje plastikom u postupku malčiranja) i u sam postupak certificiranja, ističući kako se i pri dodjeljivanju certifikata itekako “mulja” i kako zapravo sustav kontrole certificiranih proizvođača nije dovoljno dobar.

Svjesni su toga da je danas tržišna niša ekoloških proizvoda prepoznata kao unosna te da je stoga mnogi zlorabe. Ono što ističu kao prednost GSR-a jest stvaranje povjerenja i osobnih odnosa unutar grupe, kada kupac zna da s proizvođačem dijeli iste stavove o hrani i kada je siguran da će on hranu proizvoditi u skladu s tim stavovima. Zanimljivo je da ni članovi GAS-ova u Italiji, prema pojedinim istraživanjima, ne bilježe visok stupanj povjerenja u postupak certificiranja (Grasseni 2013: 78), a na sličan zaključak može navesti i tvrdnja kako i u Japanu znatan udio organskih proizvođača u okviru *teikei* poljoprivrede zauzimaju proizvođači koji nemaju certifikat (Hatano 2008: 23). Međutim, čak i unutar grupe koja slično razmišlja o važnim pitanjima, poput licenciranja i certificiranja, postoje razmimoilaženja. Postoje različite interpretacije GSR-a za svakog pojedinog uključenog.

Pa gle, ja vjerujem da oni koji provjeravaju da, ne znam, ove iz X i Y [tvrtke koje prodaju organsku hranu], da ne rade baš svoj posao, nego da uzmu neku kovertu... Čim si ti neki takav veliki, ja opće ne vjerujem...

Međutim, i oni koji sumnjaju u vjerodostojnost procesa certifikacije ističu mogućnost “muljanja” kod necertificiranih poljoprivrednika, odnosno iskorištavanja povjerenja koje su im kupci ukazali:

Da, al recimo, kaj budu ti rekli ljudi koji imaju certifikate... Kad dođe neki problem, di ti možeš izgubit pol uroda... onda... ako ti nemaš certifikat, ako ti ljudi vjeruju, ti radiš sve okej... onda buš ti, onak, možda i pošprical taj jedan put da si spasiš urod, i okej i dalje buš ti nastavil dalje, ovoga, ekološki i sve to... [...] Lako se odlučit na to da si pomogneš taj jedan put kad si u frci... Ali kad si ti eko, kad imaš certifikat, ti si nesmeš do-

zvolit jer ti možeš izgubit certifikat, koji trebaš tri godine da ga stekneš... i plaćaš, ono, ne znam, sve te kontrole. Kad ti dođe takav problem, onda [...] ti moraš pustit da ti se dogodi ono kaj bu se dogodilo... ili pronaći bilo koji ekološki način da to spasiš ako možeš, jer ti je veća frka da izgubiš certifikat. I zato ovi vele, zato oni, znaš, malo gledaju ispod oka, kao ovi koji kao prodaju domaće i nešpricano, kao, ali neće ići kao u certifikaciju... Jer kao, znaš – okej, vi možete zmuljati, ko bude znal da ste zmuljali... (Hrvoje)

Ne znam, ja bih izbjegla totalno... Ja bih sve radila na crno; u zadnje vrijeme sam u totalnom buntu prema plaćanju ikakvih poreza, ičega, ja bih sve radila na crno, bez ikakvih certifikata, jer to sve postaje presmiješno. Sve gdje neko vidi interes i biznis... to postaje suludo, isto ko sa tim ekocertifikatima, ne znam, kaj sve ti moraš napraviti da to dobiješ, da bi onda opet kotirao na tržištu i to su opet sve te gluposti koje bih htjela izbjeći i što mi se čini da ovaj način funkcioniranja može izbjeći, da ja ne moram imat eko certifikat da bi meni ljudi vjerovali da sam ja to sjeme kup... da je to staro sjeme, kužiš? [...] Evo, Marijan [suprug] je kupio sad hrpu toga... Imaš tih ljudi koji čuvaju sjeme i šta razmjenjuju i prodaju i samo mijenjaju... (Lana)

Istarske grupe

Članovi istarskih grupa, međutim, zadovoljni su načinom njihova funkcioniranja, smatraju da je ovakva situacija povoljnija za obje strane i svakako transparentnija. Nenad Kuftić je zaslužan i za osnivanje Solidarne eko tržnice (u daljnjem tekstu kratica SET), koja se odvija jednom tjedno na nekoliko štandova u Šijani (pored autobusnog kolodvora u Puli) i traje oko dva sata (od 16:00 do 18:00 sati). S vremenom su se organizirale slične povremene kratkotrajne "tržnice" u Rovinju i Novigradu, pod vodstvom Romana i još nekoliko ljudi iz Rovinja (Rovinji) i Mirande Legović (Novigrad). Rovinjska se tržnica održava svake druge srijede, a novigradska svakog drugog četvrtka, odnosno alterniraju se.¹⁶

¹⁶ U međuvremenu je novigradska "tržnica" prestala s djelovanjem.

Proizvođači i jednom tjedno dovoze u oba grada svoje proizvode članovima grupe (dakle, mimo “tržnice”), što se smatra oblikom solidarnosti proizvođača prema potrošačima koji ih podržavaju.

Ti ljudi na takav način vrednuju moj trud jer ja njih posjećujem redovito, opet, kažem, kad imam proizvode, sad nemam niš... Znači, ja sam u Novigradu svaki tjedan [...] jer znamo onda neke manje narudžbe napraviti, da nemamo tržnicu... Ali, recimo, niz narudžba preko google tablica, imam viška radiča pa ga ne prodajemo po 20 nego po 16... Ljudi si naruče glavicu-dvije, možda tu nije neka zarada, ali vrti se, kako da kažem, nešto se zbiva, ja dođem radi njih, oni na kraju iskoriste moj dolazak da uzmu nešto dobro... I, mislim, oni to vrednuju, i stvarno, kako da kažem – evo *feedbacka*, hvala YX.

Prema pravilima SET-a, na tržnici smiju prodavati isključivo certificirani ekološki proizvođači, a kupci mogu biti svi zainteresirani posjetitelji tržnice. Istina, cijene su za te tzv. obične kupce ipak nešto više od cijena tih istih proizvoda za članove solidarnih ekoloških grupa.

Jasno, naravno da je u interesu da proizvodi budu što lokalniji... To je možda čudan izraz, ali to je, o Bože, ovdje uspjeva što uspjeva... Nemamo mandarine, nemamo voćaka... za voćaka uvijek traje neka permanentna glad, baš zato što ih nema i, uglavnom, kako to funkcionira... Dobavljači, odnosno proizvođači koji nisu iz Istre, naravno, uvijek moraju biti certificirani, to ne može biti moj susjed, tvoj susjed, idi mi dođi mi, znači to je jedna stvar, oni mogu ponuditi svoje proizvode na način da dođu osobno i stave stvari u prodaju, može se dogoditi da šalju ukoliko nisu u mogućnosti, znači nekom pošiljkom, autobusom ili po nekome, to svi isto, i mi si radimo usluge, a naravno, međusobno, i može jedna treća stvar, to nije uvijek tako, ali, recimo, za članove SEG-a se u principu često proizvodi znaju nuditi po nekoj malo povoljnijoj cijeni. To su, recimo, prednosti SEG-a. Ukoliko si konstantan korisnik, to ti na kraju nešto znači.

U isto se vrijeme u obližnjem prostoru Planinarskog društva Glasa Istre (koji se nalazi preko puta današnje Solidarne ekološke tržnice na

Šijani) organizirala i dostava košarica, odnosno svih narudžbi za članove grupe, tako da su proizvođači mogli spojiti oba događaja (dostavu za članove i prodaju ne-članovima na tržnici. Jedan od ciljeva istarskih SEG-ova je i motiviranje mladih poljoprivrednika da pređu na certificiranu ekološku poljoprivredu. Za dobivanje certifikata potrebno je trogodišnje razdoblje nadzora, a za to vrijeme proizvođač ne smije prodavati svoje proizvode na tržnici. Međutim, članovi istarskih SEG-ova podupiru takvog proizvođača i tijekom te tri prijelazne godine i to kupujući njegove proizvode iako on još ne posjeduje certifikat. U procesu nadzora ili možda bolje reći pomoći tim poljoprivrednicima sudjeluju i već iskusni certificirani poljoprivrednici tako da savjeta kao ni fizičke pomoći ne nedostaje, a ujedno je to i vid provjere načina rada novog poljoprivrednika. Dakle, povjerenje postoji i prije samog službenog dobivanja certifikata.

E, sad trenutno podržavamo jednog proizvođača koji je tek krenuo... On je prošle godine kupio jaja, napravio inkubator, i sad bi ti pilići trebali početi davat, zapravo su već počeli... Međutim, on još nije certificiran, tako da ne dolazi na tržnicu, nego samo članovi uzimaju od njega. [...] On je radio kod P., on mu je bio, ono, pomagao na njivi jedno godinu dana, i tako su oni u razgovoru došli, on bi nešto uzgajao i tako... I krenuo je s tim pilićima, i sad, ako mu krene, on će proizvodnju certificirati.

Prema riječima Vere, proizvođačice ekoloških proizvoda iz okolice Pule, sam proces certifikacije nije kompliciran, a ujedno je i garancija protiv prevare:

Imate puno pro i kontra, i čujte, taj trud, tog dana, dal je to jednom, dvaput godišnje što dolazi nadzor, nije ono sad baš da to bezveze radite. Nadzor nije ništa strašno po mom mišljenju... Ja sam imala pozitivno iskustvo... Znači, agronom, inženjerka agronomka, tu smo negdje po godinama... Što se događa – provedete je po svojim česticama, po svim parcelama inspektorice... Gdje ona mora zabilježiti, ono, stanje na terenu, napiše izvještaj. Zašto je nadzor bitan? Zato što iz te silne papirologije,

u smislu nabavljanja sjemena, prvenstveno sjemenja i sadnica, vi dobivate potvrđnicu. Potvrđnica je dokument, znači, koji ide uz ekološki certifikat na kojem je navedeno što ste vi sve sadili, što ćete saditi... I onda, u principu, ona prezentira vašim kupcima što vi imate u ekološkoj [proizvodnji]. Znači, ako ja imam na potvrđnici deset stvari i nemam limune, a prezentiram se sa nekim limunima na tržnici – *hello?* Što se događa?! Muljaža! Znači, potvrđnica služi tome da vaši kupci, vaši klijenti znaju što je u ekološkoj [proizvodnji] kod vas...

Nije zanemariva ni financijska pomoć koju su novim ekološkim poljoprivrednicima, kao oblik poticaja prelaska na ekološku proizvodnju, pružile lokalna i regionalna administracija:

Ali, uz to da je grad Pula sufinancirao, grad Pula se prezentira ko jako progresivan grad koji potpomaže svoje poljoprivrednike, mislim *whatever*, ali uglavnom, mogli smo se prijaviti po raznim točkama za sufinanciranje, ja sam dobila 1500 kuna za sufinanciranje certifikacije, znači 50% troškova, i dobila sam isto toliko novaca za nabavu sadnog materijala... Ne, za školovanje... Jer sam se prošle godine išla prekvalificirati, to je jedna stvar... A druga stvar, IEP je sa županijom prošle godine dogovorio da ostatak, 50% certifikacije sufinancira županija, znači, cijeli iznos, znači sad ćemo dobiti tih 50% za mjesec. A od 2017. godine istarska županija sufinancira u 100% iznosu našu certifikaciju...

Osim košarica povrća, istarski su SEG-ovi organizirali i nabavu ostalih prehrambenih proizvoda. Suradnja s proizvođačima koji proizvode robu koja nije kvarljiva i koji dolaze izdaleka odvija se na dvotjednoj bazi pa tako na pulsku tržnicu i za članove grupe svaka dva tjedna dolaze, primjerice, proizvođači brašna i tjestenine iz Buzeta te proizvođači meda. S obzirom na to da pojedine vrste voća ne uspijevaju u Istri u dovoljnim količinama, istarski SEG-ovi uspješno surađuju i s poljoprivrednicima iz drugih dijelova Hrvatske. Redovita je tako suradnja s proizvođačicom jabuka iz Osijeka kao i s proizvođačicom mandarina

iz doline Neretve, dok se povremeno uključuju i pojedini proizvođači nekih drugih proizvoda. Mlijeko i mliječne proizvode dobivaju članovi SEG-a i korisnici SET-a od lokalnog proizvođača iz Savičente koji je još uvijek u prijelaznom razdoblju za dobivanje certifikata. Zanimljivo je da je i taj proizvođač prešao na ekološku proizvodnju bez obzira na to što je prijelazno razdoblje za stočarstvo nešto duže nego za poljoprivredu.

Tijekom proljeća 2017. godine prostori Planinarskog društva Glasa Istre više nisu bili na raspolaganju članovima SEG-a te se dogodila i smjena proizvođača koji opskrbljuju članove grupe. Najveća je promjena svakako bila odlazak Nenada Kuftića u Irsku (Nenadov je zadatak opskrbljivanja članova grupe košaricama povrća preuzela Vera), a na dosadašnjim je (i potencijalno novim) organizatorima da osmisle novi ili naprosto drugačiji način budućeg funkcioniranja grupe. Tijekom 2017. godine raspravljalo se o mogućnosti osnivanja udruge ili čak zadruge, ali o tome je li se to u konačnici i realiziralo dosad nemam saznanja.

Ono što se može sumirati iz razlika između ovih dvaju pravaca razvoja poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj tiče se povjerenja. Naime, grupe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, tzv. zagrebačke grupe, ne vjeruju u sustav i državu (smatraju proces certificiranja korumpiranim i u konačnici lošim) i pretpostavljaju im međusobno povjerenje. Nasuprot tome, istarske grupe očito imaju povjerenja u sustav i državu, dok je možda nešto niža razina povjerenja u one proizvođače koji nisu iskreni prema članovima grupe ili to izbjegavaju biti. Specifična znanja koja posjeduju proizvođači, članovi istarskih grupa, čine ih sposobnima razotkriti potencijalne prevare. Stoga, iako se i u zagrebačkim grupama ističe transparentnost kao bitan preduvjet stjecanja povjerenja, transparentnost je u istarskim grupama podložna dodatnom internom sustavu kontrole od strane samih proizvođača.

4.

ZAKLJUČAK: POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM KAO ALTERNATIVA KAPITALIZMU I KAO UTOPISTIČKI POKRET

POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM I PREHRAMBENI SUVERENITET

Moje je mišljenje da je to definitivno zdravorazumski, mislim, borim se za to (smijeh) da prehrambeni suverenitet postane normala. Ali teško je prvenstveno zato što, okej je taj jedan pokret odozdo, ali trebat će jako puno vremena da se taj pokret razvije i da se u stvari zajednice promijene, ono, da ljudi počnu drukčije razmišljati, da opće naprave tu kritičnu masu i da, ono, naprave udar na državu... (iz razgovora sa Svetlanom)

Poljoprivreda potpomognuta zajednicom u Hrvatskoj je aktivno živjela 2012. godine, i to paralelno u Zagrebu i u Istri. Na riječkom je području također osnovano nekoliko takvih grupa, kao i na području Slavonije.¹⁷ Iz razgovora s inicijatorima, organizatorima, proizvođačima i kupcima vidljivo je da postoji dvojak pristup poljoprivredi potpo-

¹⁷ Nažalost, do trenutka tiskanja ove knjige nisam bila u mogućnosti provesti terensko istraživanje u tim dijelovima Hrvatske.

mognutoj zajednicom. Dio je kupaca, možda čak i pretežni, motiviran za sudjelovanje u takvim grupama prvenstveno zbog brige za vlastito i/ili obiteljsko zdravlje. Stoga ne čudi da i bazu kupaca u Hrvatskoj čine mahom mlade obitelji s malom djecom. Naime, briga o što zdravijoj prehrani novorođenog djeteta, onoj bez kemikalija i aditiva, za mnoge je bila svojevrsni okidač koji ih je motivirao da više pripaze na to kako se i sami hrane. Pojedini autori ove razloge smatraju ili nazivaju sebičnima (Bruneri et al. 2010), prvenstveno zbog toga što briga za okoliš koju podrazumijeva ekološka proizvodnja dolazi tek nakon brige o vlastitom zdravlju. To dvoje je, prema mojem mišljenju, teško, a možda i posve nepotrebno strogo razdvajati, jer je i čovjek dio okoliša. Ipak, dio je intervjuiranih proizvođača i kupaca, a posebice inicijatora i organizatora, znatno više aktivistički motiviran od većine tzv. običnih kupaca. Oni sagledavaju poljoprivredu potpomognutu zajednicom kao dio širih aktivnosti koje nisu usmjerene “samo” na brigu za okoliš i vlastito zdravlje (bilo kojim redoslijedom) niti “samo” na ekonomsko podupiranje poljoprivrednika koji (s certifikatom ili bez njega) ekološki proizvode hranu. Iako je sve navedeno važan motiv njihovih aktivnosti, iz njihovih se iskaza uočava i nezadovoljstvo postojećim sustavom (kapitalističkim, neoliberalnim) općenito, u kojem vlast (i većina ljudi) ne brine ni o okolišu, ni o zdravlju, ni o ekonomskoj dobrobiti pojedinaca, odnosno sustavom u kojem se brine samo za profit pojedinaca, neovisno o ostatku društva. Posebice je za neke od njih razočaravajuća činjenica da se u takvom sustavu urušavaju svi državni mehanizmi potpore pojedincu (zdravstveni, mirovinski, obrazovni) te su stoga pojedinci prepušteni sebi samima. Međutim, ovako percipirana realnost nije te ljude obeshrabrila, već ih je usmjerila k potrazi za alternativnim rješenjima, pa makar i na mikrorazini. S obzirom na to da kapitalistički sustav često pogoduje upravo velikim korporacijama poput banaka, koje se onda silno bogate na pojedincima, ne iznenađuje činjenica da se solidarnost koja se gradi između kupaca i poljoprivrednika reflektira i kroz, primjerice, beskamratne zajmove (a ponekad i donacije) za neke od poljoprivrednika. Pojedini akteri to doživljavaju kao svojevrsnu konspiraciju, odnosno potkopavanje sustava odozdo i

ne kriju zadovoljstvo zbog vlastitog sudjelovanja u tome. Nepovjerenje u sustav koji nas na različite načine, pa i kroz hranu, “truje”, osiromašuje i otuđuje nalazi se u temeljima pokušaja stvaranja alternative postojećem sustavu. Raspravljajući o manje očitim oblicima suprotstavljanja (u usporedbi s, primjerice, antiglobalizacijskim prosvjedima, bojkotiranjem određenih proizvođača i drugim sličnim aktivnostima) Armory Starr i Jason Adams spominju upravo relokalizaciju, odnosno izgradnju lokalne autonomije kao jedan od vidova pružanja otpora postojećem poretku, pri čemu je sustav prehrane jedno od važnijih područja u kojima je izgradnja lokalne autonomije značajnije zaživjela (Starr i Adams 2003: 24). U to navedeni autori ne uključuju samo poljoprivredu potpomognutu zajednicom već i druge slične inicijative, poput, primjerice, Cuisine Nouvelle, pokreta Slow Food, urbanog vrtlarenja,¹⁸ koje nastoje vratiti dignitet lokalnim okusima i proizvođačima, ojačati lokalnu ekonomiju, ali i otpornost siromašnog stanovništva na nestašicu hrane, odnosno na manjak novca za njezinu kupnju (npr. 15% svjetske hrane proizvodi se u gradovima (ibid.: 25)). To postizanje lokalne autonomije u kontekstu sustava hrane dio je šireg konceptualnog okvira prehranbenog suvereniteta (engl. *food sovereignty*), koji je tijekom svjetskog sastanka na vrhu o hrani 1996. godine predstavila nevladina organizacija Via Campesina kroz deklaraciju *Food Sovereignty: A Future without Hunger* (Prehranbeni suverenitet: budućnost bez gladi) u kojoj se navodi:

Prehranbeni suverenitet označava pravo svakog pojedinca, zajednice, naroda i države¹⁹ da sami utvrde vlastiti sustav prehrane bez ugrožavanja drugih ljudi i okoliša i da očuvaju osnovne resurse za preživljavanje čovječanstva – plodno tlo, čistu vodu, zrak i narodnu baštinu poljoprivrednih kultura, pasmina stoke i tradicijskih znanja.

¹⁸ <http://stav.cenzura.hr/wp-content/uploads/2014/02/Fine-niti-lokalnog-razvoja.pdf>.

¹⁹ Prihvaćena definicija kasnije je neznatno modificirana na način da je dodano kako je prehranbeni suverenitet i pravo pojedinaca. To je učinjeno 2004. godine kako bi se naglasila činjenica da je pravo na hranu ljudsko pravo, što ga čini i individualnim pravom, a ne samo pravom zajednica. Time se odgovorilo na kritike o tome kako pravo pojedinaca nije bilo obuhvaćeno prethodnom konceptualizacijom pojma (Windfuhr i Jonsén 2005: 12).

Iz deklaracije je vidljivo da koncept prehrambenog suvereniteta hranu (ali i vodu!) tretira kao osnovno ljudsko pravo te zagovara pravo stanovništva na dovoljno zdrave hrane za sve.²⁰ Naglasak je na lokalnom pristupu, odnosno na izgradnji i/ili jačanju lokalne autonomije – hrana se proizvodi i konzumira lokalno. Time se u različitim aspektima osnažuju mali poljoprivrednici, ali ne bilo koji, već oni koji hranu proizvode organski, moralno i bez štete za okoliš. Posve je jasno da poljoprivreda potpomognuta zajednicom predstavlja materijalizaciju takvih ideja, iako je ona u stvari prethodila samoj konceptualizaciji prehrambenog suvereniteta.

Upravo činjenica da prehrambeni suverenitet polazi od pretpostavke da je pravo na zdravu hranu jedno od ljudskih prava (Schanbacher 2010: IX) razlikuje taj koncept od, po ciljevima naizgled sličnog ali po metodama prilično različitog, koncepta prehrambene sigurnosti koji je usmjeren na osiguranje (dovoljnih količina) hrane za rastuće svjetsko stanovništvo, a koji zagovaraju velike međunarodne organizacije poput Organizacije Ujedinjenih naroda za hranu i poljoprivredu (FAO), Međunarodnog monetarnog fonda (MMF), Svjetske banke, Svjetske trgovinske organizacije. Iako prema svojem krajnjem cilju slični, prioritet koncepta prehrambene sigurnosti je osiguravanje dovoljne količine hrane neovisno o kvaliteti i načinu proizvodnje (te u konačnici nije toliko važno tko ubire profit od proizvodnje hrane), dok koncept prehrambenog suvereniteta podrazumijeva postizanje istog isključivo pomoću zdrave hrane i to tako da se pritom ne uništava lokalna proizvodnja i da proizvođači i lokalna zajednica imaju najveću dobrobit od toga (i to ne samo u obliku profita). Prehrambena sigurnost (engl. *food security*) je termin koji se koristi od 1970-ih godina te je otad reformuliran nekoliko puta. Prema definiciji iz 1996. godine, smatra se da je prehrambena sigurnost postignuta tada kada svi ljudi u svako doba imaju fizički i ekonomski pristup sigurnoj i hranjivoj hrani koja zadovoljava njihove prehrambene navike i preferencije za aktivan i zdrav život. Prehrambena sigurnost rješenje također vidi u malim poljoprivredni-

²⁰ Declaration of Nyéléni, 27. veljače 2007. godine.

cima, ali tako da njihovi napori budu usmjereni na postizanje konkurentnosti na globalnoj razini, što zapravo znači njihovu orijentaciju na konvencionalnu poljoprivredu koja se oslanja na umjetna gnojiva i zanemaruje nutritivnu vrijednost hrane. Međutim, Michael Windfuhr i Jennie Jonsén ističu kako je prehrambena sigurnost definirana više kao cilj, a ne kao program s konkretnim politikama (Windfuhr i Jonsén 2005: 21). U tom je smislu prehrambeni suverenitet, koji u prvi plan stavlja pravo na proizvodne resurse za hranu, a ne pravo na hranu samu po sebi (ibid.: 22), bliži konkretnom skupu politika za postizanje glavnog cilja – osiguranja dovoljnih količina (zdrave!) hrane za sve. Okvir prehrambenog suvereniteta formuliran je kao prijedlog alternativnih politika u odnosu na liberaliziranu industrijsku poljoprivredu koji spaja elemente iz različitih područja politika u zajednički okvir (ibid.: 24). Još 1996. godine u izjavi udruge Via Campesina stoji da je “prehrambeni suverenitet preduvjet istinske prehrambene sigurnosti”.

Neke su od spomenutih organizacija, poput Svjetske banke i MMF-a, od 1980-ih godina provodile politike strukturne prilagodbe u većini zemalja u razvoju i to oko paketa politika koje je Svjetska banka nazivala “postizanje prehrambene sigurnosti temeljeno na trgovini”. Te su organizacije poticale zemlje da svoja poljoprivredna tržišta otvore jeftinim uvoznim proizvodima, proizvode konkurentne proizvode, izvoze jedan tip namirnica, što omogućuje sredstva za uvoz drugih i sl. Slične je ciljeve od svog osnivanja 1995. godine propagirala i Svjetska trgovinska organizacija putem Ugovora o poljoprivredi (*Agreement on Agriculture*). Problem je, naravno, u tome što nisu sve grupe zemalja na jednak način liberalizirale svoja poljoprivredna tržišta te što se u konačnici mali poljoprivrednici iz zemalja u razvoju moraju natjecati s velikim proizvođačima iz industrijaliziranih zemalja, koji k tome dobivaju i izdašne potpore od strane svojih vlada (Windfuhr i Jonsén 2005: 6). Windfuhr i Jonsén ističu kako je logična posljedica takvih, u osnovi duboko neravnopravnih, politika urušavanje lokalne proizvodnje od Indije do Kariba, pa i u samoj Europskoj uniji (ibid.: 7). Negativan se efekt može postići i nepromišljenim pružanjem humanitarne pomoći

u vidu hrane. Tako je, primjerice, u Somaliji 1985./1986. godine program *Food for Peace* dostavio humanitarnu pomoć u hrani tijekom razdoblja žetve te tako smanjio cijene i demotivirao lokalne poljoprivrednike (Schanbacher 2010: 33). Velik je problem i pitanje korporativne kontrole velikih transnacionalnih kompanija koje metodom biopiratstva uzimaju iz onoga što je nekad bilo zajedničko dobro (poput npr. određenih interesantnih genskih mutacija ili čitavih genskih sekvenci pojedinih sorta), modificiraju te resurse te ih onda kroz sustav zaštite prava intelektualnog vlasništva patentiraju i drže monopol nad njihovom upotrebom (Windfuhr i Jonsén 2005: 8; Shiva 2006).²¹

Prehrambeni suverenitet tako stoji upravo na dijametralno suprotnoj strani neoliberalnom pristupu tržištu koji se nastoji nametnuti kao norma, neovisno o tome što pravila igre nisu jednaka za sve aktere u trgovinskoj razmjeni. Zagovaratelji takvog, liberalnog pristupa tržištu mogu, naravno, tvrditi da se time ometa slobodna trgovinska razmjena, međutim činjenica je da prehrambeni suverenitet nije protiv trgovine *per se*, već protiv suvremenih trgovinskih praksi i pravila koji ne rade u korist malih poljoprivrednika (Windfuhr i Jonsén 2005: 31). Taj je stav jasno formuliran od strane udruge Via Campesina u Izjavi o pravu naroda na prehrambeni suverenitet iz 1996. godine, prema kojoj prehrambeni suverenitet “ne negira trgovinu, već promovira formulaciju trgovinskih politika i praksi koje služe pravu naroda na sigurnu, zdravu i ekološki održivu proizvodnju” (prema Berkfield i Berkfield 2009: 251).

Međunarodni naponi nevladinih udruga i civilnog društva prelili su se i na “niže” razine. Brojne ekološke udruge uključene su u platformu NYELENI, koja je objavila Europsku deklaraciju o prehrani (<http://>

21 U tom je smislu izuzetno indikativna činjenica da je krajem 2018. godine UN usvojio Deklaraciju o zaštiti prava seljaka i ostalih osoba koje žive na ruralnim područjima i to na taj način da je većina zemalja koje su podržale deklaraciju pripadala skupini zemalja u razvoju. Velike ekonomske sile bile su protiv, dok je većina zemalja EU-a, uključivo i Hrvatsku, bila suzdržana. Sama deklaracija rezultat je višegodišnje borbe udruge Via Campesina da zaštiti male poljoprivrednike upravo od velikih korporacija. Značajan dio deklaracije tiče se upravo prava na pristup sjemenju. I drugi su elementi deklaracije nepovoljni za velike transnacionalne kompanije, ali ovaj direktno zadire u izvore njihovih prihoda i kao takav je sigurno dobar razlog za lobiranje na nacionalnoj razini da se spomenuta deklaracija ne podrži.

www.nyelenieurope.net/europeanfooddeclaration/declaration/en.html) u kojoj se i hrana i voda definiraju kao univerzalna ljudska prava, a ne kao roba. U toj se deklaraciji, između ostalog, od tvoraca politika traži drugačiji pristup (ekološki, održiv, neškodljiv) zajedničkoj poljoprivrednoj politici (Common Agricultural Politics – CAP) Europske unije, i to prvenstveno zato što udruge okupljene oko deklaracije smatraju da lokalni pokreti odozdo naprosto nisu dovoljno snažni da dovedu do promjene.

Windfuhr i Jonsén smatraju kako se problem nestašice hrane u razvijenom svijetu često pogrešno percipira kroz mitove i pretpostavke o gladi i pothranjenosti kao isključivim posljedicama prirodnih katastrofa i konflikata. Iako su katastrofe i konflikti itekako relevantni uzročnici gladi i pothranjenosti, ovi autori ističu da oni zapravo predstavljaju simptom koji se javlja u situacijama kad su ljudi siromašni i ranjivi, a takvi su zato što nemaju nikakvih rezervi ni mogućnosti, nedostaje im moć, odnosno nemaju kontrolu nad resursima (ibid.: 4). Stoga oni prehrambeni suverenitet vide kao skup transformativnih poljoprivrednih politika koje imaju potencijal za promjenu ove nepovoljne situacije. I danas ga treba sagledavati ne samo kao prijedlog nevladinih udruga za promjenu dijela poljoprivrednih politika već kao širi okvir za promjenu širokog spektra poljoprivrednih politika diljem svijeta (ibid.: 16). Isti su autori već 2005. godine upozorili na mogućnost vrlo različite upotrebe tog termina od strane međunarodnih organizacija i političara u odnosu na njegovo izvorno značenje, krivih interpretacija (namjernih ili slučajnih), te u konačnici istakli brigu da ga se ne počne koristiti naizmjenično s terminom prehrambena sigurnost (ibid.: 35). Nadalje, priznaju da se radi o nedovršenom konceptu na čijoj razradi treba raditi, pogotovo zato što je riječ o setu politika koji treba zasebno osmišljavati na različitim razinama. Bitno je naglasiti da prehrambeni suverenitet ne podrazumijeva nužno nacionalnu razinu kao polazišnu, već upravo lokalnu/e (iako ostaje neosporno da nacionalni zakonski okvir mora podržavati ostvarivanje prehrambenog suvereniteta na nižim razinama).

U tom je smislu poljoprivreda potpomognuta zajednicom važan gradivni element prehranbenog suvereniteta, koji sve više dobiva na značaju zbog sve snažnijeg prepoznavanja važnosti pitanja hrane u pozicioniranju brojnih aktera na globalnoj razini (Domingos, Sobral i West 2014; Schanbacher 2010; Berkfield i Berkfield 2009). Na taj se način osnažuje lokalna proizvodnja, koja je deklarativno poticana sa svih strana, dok prakse potvrđuju dominantan karakter procesa “neoliberalizacije poljoprivrede” (npr. Münster 2012) koji ne pogoduje ni tlu, ni proizvođačima, ni kupcima. Nastojanja poljoprivrede potpomognute zajednicom idu upravo u smjeru toga da se većina (ekološki) proizvedene hrane konzumira lokalno, te da se na taj način postigne određena razina autonomije i održivosti.

Grupe solidarne razmjene i solidarne ekološke grupe u Hrvatskoj, kao i drugdje u svijetu, grade i jačaju lokalnu autonomiju prehranbenog sustava na mikrorazini. Iako svi akteri možda nisu toga svjesni u jednakoj mjeri (a neki možda uopće), radi se o važnom aktivističkom pokretu koji za cilj ima ostvarivanje prehranbenog suvereniteta te promjenu postojećih ekonomskih obrazaca.

POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM I SOLIDARNA EKONOMIJA

Jer, pazi, svaka kuna koju ja dam za nešto, ja nešto s tom kunom govorim, ja govorim u kakvom svijetu želim živjeti! (iz razgovora s Lanom)

Poljoprivreda potpomognuta zajednicom čini također i važan gradivni element ne samo prehranbenog suvereniteta već i alternativnog obrasca ekonomije – solidarne ekonomije (Kawano et al. 2009; Fletcher 2009), i to opet u onom dijelu koji inzistira na vraćanju značaja lokalnome. Sam pojam solidarna ekonomija (engl. *solidarity economy* – SE) prvi je put upotrijebljen za zagovaranje solidarnih odnosa radnič-

kih kooperativa u urbanim i ruralnim područjima tijekom Španjolskog građanskog rata (Alaiz 1937 prema Kawano et al. 2009: 26), dok se u suvremenom obliku počeo koristiti 1980-ih godina u Francuskoj i u Južnoj Americi.

Iako možda nije eksplicitan, u dijelu hrvatske akademske zajednice postoji stav prema kojem se ekonomijom bave ekonomisti, dok bi se antropolozi u najboljem slučaju mogli baviti antropološkim pristupom ekonomskim djelatnostima. Takav mi se stav čini svojevrsnom redundancijom. Naime, većina antropoloških opisa istraživanih zajednica obuhvaća i sustavan pregled njihovih ekonomskih djelatnosti, ali od 1870-ih godina zasebno se razvija i poddisciplina ekonomske antropologije te jača shvaćanje da je i makrorazina legitimno područje istraživanja i analiza kako ekonomskih antropologa tako i antropologa općenito (Hann i Hart 2011). Imajući navedeno na umu, jasno je da se i antropolozi "smiju", mogu i znaju baviti ekonomijom, tim više što ekonomske (gospodarske) djelatnosti oduvijek predstavljaju predmet njihova interesa. Ako ta ekonomska djelatnost nastoji imati i nešto drugačiji predznak od onog koji se ekonomiji obično imputira (nužna profitna orijentiranost) te nastoji, na primjer, biti solidarna, predmet istraživanja postaje još zanimljiviji.

Solidarni oblici ponašanja u određenoj su mjeri oduvijek bili prisutni u ljudskim interakcijama, a važnost prosocijalnog ponašanja za opstanak vrste uočena je, naime, čak i kod životinja (Cronin 2012). Pojam solidarnost u današnjem smislu označavanja odnosa uzajamne naklonosti između članova pojedine zajednice prvi su počeli koristiti utopisti poput Charlesa Fouriera krajem 18. stoljeća. Fourier je i prvi povezo solidarnost i socijalnu politiku tvrdeći da se solidarnost mora odnositi na dijeljenje resursa s pojedincima u nuždi (Stjernø 2011: 156). Prije toga pojam se odnosio na zajedničku odgovornost svih članova grupe za dugove pojedinog člana (lat. *obligatio in solidum*) (Bayertz 1999: 3), potom se tijekom 18. stoljeća transformirao u sociološki i politički koncept, te u konačnici i antropološki koncept. Prvi je sistematično elaborirao koncept solidarnosti Pierre Leroux u svom

djelu *De l'humanité* iz 1840. godine. Emile Durkheim razvio je na temelju pravnih koncepata teoriju solidarnosti u tada popularnom binarnom obliku razmišljanja o konceptima (organska vs. mehanička solidarnost) i s obzirom na razliku među njima ukazao na različite temelje društvene podijele rada. S druge strane, antropolozi su u začecima razvoja discipline svoj interes fokusirali prije svega na manje (iz njihove vizure egzotične) zajednice te na svakodnevne aktivnosti njihovih članova. Predmet njihova interesa činili su i različiti oblici gospodarenja i razmjene (klasičan primjer potonjeg predstavlja opis kule Bronislawa Malinowskog iz 1922. godine). Već tada je uočena važnost razmjene u održavanju zajednice i međusobnih odnosa, a teoriju dara razradio je Marcel Mauss u svom ključnom djelu *Ogled o daru*, istaknuvši važnost reciprociteta u procesu razmjene i ukazujući na stvaranje uzajamnih obaveza proizašlih iz tog procesa. Prema mišljenju pojedinih znanstvenika, postojeće razlike između antropološkog i sociološkog pristupa solidarnosti nisu prepreka za njihovu integraciju (Komter 2005: 3; Simonič 2019: 11). Sličnu su potrebu povezivanja osjetili i pojedini sociolozi i psiholozi, udruživši se u teorijskom promišljanju solidarnosti i prosocijalnog ponašanja (Lindenberg et al. 2006).

Jean-Louis Laville donosi pregled inicijativa solidarne ekonomije iz druge polovice 20. stoljeća koje počinju jačati posebice od 1970-ih godina (Laville 2009) poput, primjerice, samoorganiziranih vrtića ili udruge bezemljaša u Brazilu. Prijelomni trenutak za bujanje praksi solidarne ekonomije dogodio se nakon početka posljednje ekonomske krize 2008. godine, kada je većina ljudi na svojoj koži mogla osjetiti bezosjećajnost dominantnog ekonomskog sustava (Kawano et al. 2009; Laville 2010; Simonič 2019). Znanstvenici su već i ranije ukazivali na brojne negativne posljedice neoliberalnog kapitalizma. Usmjerenost na privatno vlasništvo i ostvarenje profita koja potiče individualističke, pa i egoistične stavove i ponašanja postupno je dovela do raširene nesigurnosti u pogledu vlastite budućnosti i budućnosti svijeta, na što su pojedini autori ukazali govoreći i pišući o "društvu rizika" (Beck 1992; Giddens 1990, 1991) i "fluidne modernosti" (Bauman 2000). Drugi su pak autori ukazali na to kako je suvremena postfordistička

organizacija rada postala temeljni čimbenik širenja kapitala i sredstvo kapitalizacije biološkog (ljudskog, životinjskog, botaničkog) i društvenog života (Zanotelli 2015). Neoliberalna ideologija sagledava i u konačnici oblikuje pojedinca kao subjekta, poduzetnika koji na samome sebi primjenjuje i artikulira kriterije nametnute od strane globalnog tržišta rada (Dardot i Laval 2009). On je “moćan” pojedinac koji se bavi samim sobom, vlastitom pojavnošću i ljudskim kapitalom s ciljem maksimiziranja vlastite učinkovitosti. Pritom maksimizira i vlastitu fleksibilnost i prilagodljivost, prihvaćajući brojne “nove” koncepte i oblike rada, poput cjeloživotnog učenja, digitalnog nomadizma ili prekarnog i nematerijalnog rada (Negri i Hardt 2009). Ovakav princip doveo je do imperativa ekonomskog rasta kao jedinog puta naprijed, pa tako on postaje “sekularni ekvivalent religijskih dogmi” (Castoriadis 1984 prema Domazet i Dolenc 2015: XII). Time vrijednosni sustavi globalne financijske matrice neoliberalnog poretka prodiru u društvenu i kulturnu svakodnevicu, što je temelj i za antropološku kritiku neoliberalizma (npr. Ferguson i Gupta 2002). Nerijetka su promišljanja modela koji bi mogli dovesti do kreiranja alternative ili korektiva kapitalizmu. Tako, primjerice, Erik Olin Wright (2015) predlaže kao najbolju strategiju kombinaciju dvaju pristupa. S jedne se strane zalaže za “kroćenje kapitalizma” putem političkih kampanja usmjerenih na djelovanje institucija vlasti (“odozgo”), a s druge predlaže “nagrizanje kapitalizma”, odnosno razvijanje emancipatornih, participativnih i egalitarnih oblika ekonomske aktivnosti (“odozdo”) koji potiču razvoj društvene solidarnosti.

Kriza iz 2008. godine omogućila je nešto intenzivniji susret teorijskih promišljanja o nužnosti procesa promjene s praksom. Prakse koje su postojale i ranije tada su dobile zamah te su se počele umrežavati na različitim razinama. Već se 2007. godine u SAD-u oformila platforma Solidarna ekonomija koja je rezultirala daljnjim umrežavanjem i globalnim širenjem brojnih inicijativa i pokreta odozdo. Znanstvenici su uočili i postojanje značajnih razlika u stupnju uključenosti država u takve inicijative (Kawano et al. 2009).

Upravo zbog brojnosti i raznolikosti njezinih pojavnih oblika, solidarna ekonomija poznata je u različitim dijelovima svijeta pod različitim nazivima, kao npr. dobra, alternativna, zelena ili humana ekonomija (zabilježeno u Puđak et al. 2015) ili druga ekonomija (Cattani et al. 2009). Često su inicijative solidarne ekonomije obuhvaćene nešto širim konceptom društvene²² i solidarne ekonomije (engl. *social and solidarity economy* – SSE) (Laville 2010; Dash 2014; Šimleša et al. 2016), koja se često percipira kao svojevrsni “treći sektor” u gospodarstvu, usmjeren k održivijem razvoju općenito i korigiranju negativnih kapitalističkih praksi (Evers i Laville 2004; Laville 2010; Fonteneau et al. 2011). Iako su u mnogočemu srodne te je ponekad teško razlučiti granicu, temeljna je razlika to da je solidarna ekonomija u odnosu na društvenu ekonomiju u znatno većoj mjeri usmjerena na socijalni kapital te stoga ima veći kohezivni potencijal za zajednicu. Također, cilj joj nije biti manji ili veći korektiv kapitalističkom sustavu, nego ostvarivanje alternative tom sustavu. Emily Kawano ističe kako se solidarna ekonomija u odnosu na društvenu često percipira kao njezino radikalno krilo (Kawano prema Puđak et al. 2015: 155), a pojedini su znanstvenici kritizirali neoliberalni pristup razvoju zajednice upravo na temelju te kvalitativne razlike (van den Berk-Clark i Pyles 2011). Solidarna ekonomija odnosi se na skup vrlo raznolikih inicijativa i pokreta koji su fokusirani na kreiranje i prakticiranje “alternativnih načina življenja, proizvodnja i konzumiranja” (Bauhard 2014). Ona uključuje prakse poput zajedničkog stanovanja, zajedničkih kuhinja, dijeljenja znanja i programa, radničkih kooperativa, urbanog vrtlarenja, poljoprivrede potpomognute zajednicom, ekosela, etičnog financiranja, alternativnih valuta, sustava lokalne trgovine i razmjene, *fair-trade* inicijativa i brojnih drugih.

22 Rezultati većih istraživačkih poduhvata o društvenom poduzetništvu ukazuju na to da je u dvije trećine hrvatskih županija ono zaživjelo, i to pretežno zahvaljujući inicijativama iz civilnog sektora (Šimleša et al. 2016: 280), dok je u, primjerice, Ličko-senjskoj županiji ono tek u začecima i ograničeno na pojedinačne inicijative (Bušljeta Tonković et al. 2018). Provedeno istraživanje u Lici ukazalo je i na širi društveni kontekst koji pridonosi preprekama za takve inicijative te istaknulo potrebu za sustavnijim daljnjim istraživanjem.

Osnovni je cilj takve ekonomije i inicijativa koje ona obuhvaća postizanje općeg dobra i zagovaranje “skupa praksi koje ekološku održivost, suradnju, jednakost i dobrobit zajednice stavljaju iznad profita” (van den Berk-Clark i Pyles 2011: 6). Bitno je obilježje tih praksi to da imaju karakter društvene inovacije i da nastoje redefinirati postojeći ekonomski prostor oblikovan negativnim posljedicama dominantnog kapitalističkog sustava poput rastuće ekonomske i društvene nejednakosti, uništavanja okoliša i prirodnih resursa. Stoga postizanje koristi za zajednicu u konceptu solidarne ekonomije podrazumijeva i snažno izraženu komponentu brige za okoliš, a ona sama dijeli više zajedničkih ciljeva sa srodnim pokretima usmjerenim na očuvanje okoliša. To ne čudi s obzirom na to da su se takve prakse počele javljati 1970-ih godina, kada je objavljena utjecajna studija *Granice rasta* (Meadows et al. 1972) kojom se nastojalo ukazati na moguće katastrofalne posljedice za čovječanstvo povezane s neodgovornom upotrebom resursa te istaknuti neodrživost postojećeg modela proizvodnje i potrošnje. Otad se sve češće promišlja odgovornija upotreba resursa te koncept “održivog razvoja” ulazi u širu upotrebu, neovisno o tome što se radi o svojevrsnom oksimoronu koji se (zlo)upotrebljava u vrlo različitim kontekstima (Redcliff 2006; Kates et al. 2005). Jedan od pokreta koji je ozbiljno shvatio upozorenje o neodrživosti rasta je – odrast (engl. *degrowth*). Taj pokret kritizira rast i razvoj kao suvremene dogme i zahtijeva “dekolonizaciju rasprave od idioma ekonomizma i napuštanje ekonomskog rasta kao društvenog cilja” (D’Alisa et al. 2014) te u svoje ključne koncepte smješta i solidarnu ekonomiju.

Ekofeminizam nastoji osvijestiti te promijeniti činjenicu da je veći dio nastojanja usmjerenog k očuvanju okoliša i održavanju zajednice (tzv. ekonomija brige) rodno uvjetovan (Bauhard 2014), na što su ukazala i neka druga istraživanja praksi poput poljoprivrede potpomognute zajednicom (Abel et al. 1999; Grasseni 2013) ili ekološki osviještene potrošnje (Cairns et al. 2014). Da briga za okoliš postaje ključno suvremeno bojište političkih snaga, pokazuje između ostalog i borba oko uvođenja globalnog *New Green Deal*a kao skupa politika kojim se svijet nastoji usmjeriti k održivijoj budućnosti (Barbier 2010).

Unatoč tome što akademska zajednica također nastoji opisati, uspostaviti i teorijski promisliti takve i slične alternative kapitalističkom sustavu (Šimleša 2006; Hahnel i Wright 2015), pojedini autori ističu da je zbog praktične usmjerenosti pokreta jednostavnije definirati što solidarna ekonomija nije nego što ona jest (Kawano et al. 2009: 1), ili pak da pokretu solidarne ekonomije “nedostaje teorijska analiza ili usmjerenost” (Bauhard 2014: 62). Interes za “transnacionalni združeni akademsko-aktivistički diskurs o alternativnim ekonomijama” (Nelms 2015: 110) očekivano je ojačao na globalnoj razini. Znanstvenici iz različitih disciplina analizirali su raznolike inicijative poput, primjerice, radničkih koooperativa u Južnoj Americi (Lima 2007) ili Europi (Pfeilstetter 2013), poljoprivrede potpomognute zajednicom u različitim dijelovima svijeta (Hatano 2008; Janssen 2010) ili pak praksi mikrokreditiranja (Gutberlet 2009). Pojedinci su svoj interes usmjerili na analizu institucionalizacije alternativne ekonomije u praksi (npr. u Ekvadoru), ukazujući na probleme koji se javljaju u tom procesu, ali i na fleksibilnost u njihovu rješavanju, prisutnu kod tamošnjih birokrata, koja je potrebna zbog sporosti procesa promjene (Nelms 2015). Drugi su pak naglasili transformativni potencijal koji takve solidarne prakse imaju za pojedinca i zajednicu (Grasseni 2013) te ukazali na razvoj participativnih sustava garancije kojima se nastoji kvalitetnije utjecati na ekološki aspekt poljoprivrede podržane zajednicom (Contessi i Grasseni 2019). Iz analiza solidarnih lanaca hrane u Grčkoj, jednoj od zemalja članica Europske unije koje su teže pogođene krizom (Rakopoulos 2013, 2014a, 2014b), proizašle su teorijske konceptualizacije solidarnosti koja se formira u takvim pokretima. Theodoros Rakopoulos (2016: 146) smatra da je pokret solidarne ekonomije prije svega usmjeren k ostvarivanju jednakosti u pristupu i da ga stoga treba analizirati kao svojevrsni konkretni materijalni most, a ne kao neku plutajuću pojavu koja popunjava prazninu nakon očiglednog kolapsa državnih institucija. Pokret, dakle, treba promatrati kao most uz pomoć kojega ta jednakost postaje moguća, ne negirajući tenzije koje takav egalitaristički pristup donosi.

Neke od inicijativa pojavile su se ili intenzivirale svoju vidljivost u razdoblju krize i u Hrvatskoj. Solidarne prakse bile su dio svakodnevice

u hrvatskoj tradicijskoj kulturi (Vitez i Muraj 2001), a nakon Drugog svjetskog rata dolazi do uspostave novog političkog i ekonomskog sustava u kojem se određeni oblik solidarnosti nametao odozgo. Nakon demokratskih promjena 1990-ih godina, Hrvatska je ušla u tzv. tranziciju i opet promijenila politički, ekonomski i društveni sustav. Pojava “novih” praksi solidarne ekonomije, ovog puta oblikovanih u suvremenom globalnom kontekstu alterglobalizacijskih praksi, u hrvatskom kontekstu odvijala se paralelno s pristupanjem Hrvatske Europskoj uniji te je na njihovo prihvaćanje zacijelo utjecao proces europeizacije koji je zahvatio ne samo područja javnih politika nego i razinu identiteta (Radaelli 2000: 4). Solidarnost se u hrvatskom kontekstu u posljednjih stotinjak godina konceptualizirala na različite načine i iz različitih smjerova – odozdo i odozgo.

Kao i drugdje u svijetu, i u Hrvatskoj su se brojni znanstvenici bavili i još se bave različitim oblicima praksi koje se mogu svrstati pod egidu “kontrahegemonijskih praksi” i solidarne ekonomije (Šimleša 2006; Puđak 2010; Puđak et al. 2015; Domazet i Dolenc 2016). Znanstvenici iz različitih područja (antropologija, sociologija, ekonomija) usmjerili su svoj interes na pojedinačne prakse poput, primjerice, urbanih vrtova, često uzimajući u obzir i povijesni kontekst (Biti i Blagaić 2013; Grbić Jakopović 2015; Rubić i Gulin 2015, 2019), intencionalnih zajednica poput ekosela (Bokan 2012, Orlić i Bokan 2017), poljoprivrede potpomognute zajednicom (Orlić 2014, 2015; Sarjanović 2014) i zadruga (Babić i Račić 2011).

Iz navedenoga je vidljivo da u Hrvatskoj postoji veliki broj različitih inicijativa, na što ukazuju i brojni akteri okupljeni oko Platforme za dobru ekonomiju ili Zadruga za etično financiranje.

Istraživanje poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj koje sam provela pokazalo je kako uspješnost takvih inicijativa odozdo često ovisi o nekoliko visokomotiviranih aktera sposobnih za mobiliziranje drugih pojedinaca, koji pak ne moraju uvijek dijeliti istu viziju s glavnim akterima. Različiti problemi s kojima se svi akteri susreću ukazuju na to da se radi o kompleksnim procesima, usponima i padovima,

pokušajima inkorporiranja u *mainstream* te povratnim preoblikovanjima iz *mainstreama* u alternativu.

Briga za dobrobit pojedinaca i zajednica u kojima žive kao i briga za okoliš postaju sve važnije teme za donositelje odluka i stvaratelje politika, ali i za znanstvenike. Stoga solidarna ekonomija, pa tako i poljoprivreda potpomognuta zajednicom kao njezin neizostavni dio, predstavlja važan pokušaj transformacije dominantnog ekonomskog sustava odozdo, putem različitih društvenih inovacija, popraćen brojnim, za lokalnu razinu pozitivnim, društvenim i gospodarskim utjecajima.

POLJOPRIVREDA POTPOMOGNUTA ZAJEDNICOM I UTOPIJA REKONSTRUKCIJE

Nenad je, ono, znaš, osoba koja govori i uči ekološku proizvodnju već dvadeset godina i onda kad niko nije znao niš o ekološkoj proizvodnji, on je bio neki utopist, ono, dijete cvijeća, sa tim nekim utopističkim idejama. I meni, znaš, osobno to paše, ja volim te ljude koji se nesebično daju. (iz razgovora sa Sanjom)

Osim kao gradivni dio prehrambenog suvereniteta i solidarne ekonomije poljoprivreda potpomognuta zajednicom može se promatrati i kao svojevrsni pokušaj stvaranja ekotopije (Callenbach 1975), na solidarnosti utemeljene suvremene utopije usmjerene k stvaranju harmoničnih odnosa između čovjeka i okoliša, a ne samo između ljudi (Maskalan 2005). Iz prethodnih je poglavlja razvidno da je u slučaju poljoprivrede potpomognute zajednicom motivacija aktera prilično raznolika te da varira od brige o vlastitom zdravlju pa sve do želje za stvaranjem alternative dominantnom društvenom sustavu. Takva nastojanja mnogi će smatrati utopističkima. Ona to uistinu i jesu, međutim ne u laičkom načinu konceptualizacije utopije, već u smislu u kojem je utopiju konceptualizirao Lewis Mumford. On je ukazao na

to da se u svakodnevnom govoru neke dobre ideje koje se smatraju neostvarivima često proglašavaju utopijama ili utopističkim idejama. Takvo laičko poimanje utopije kao nečega neostvarivog ili nemogućeg prilično je rasprostranjeno, no u semantičkom je i znanstvenom smislu netočno. Svaki društveni napredak, tvrdi Mumford, pa i sama ideja napretka zasnovani su upravo na utopijskom mišljenju. Ono aktivno stvara društvenu zbilju i postaje neophodno za svako mijenjanje društva, pa stoga svaka društvena preinaka po nekom modelu označava pokušaj ostvarenja neke utopije (Mumford 2008).

Godine 1922. Lewis Mumford definirao je razliku između dviju vrsta utopija, utopije bijega i utopije rekonstrukcije (1922: 15), na temelju utjecaja koji one imaju na stvarnost. Svijet ideja u koji "bježimo" kako bi se relaksirali i odmaknuli od ovog stvarnog utopija je bijega i ona nema nikakve posljedice za stvarni život. S druge strane, utopija rekonstrukcije nastaje kada pojedinac zamisli, u svijetu ideja koji Mumford naziva *idolumom*, bolje rješenje ili izvedbu određene postojeće situacije. Ta ideja o poboljšanju kod pojedinih ljudi izaziva želju za njezinim pretakanjem u stvarnost i tako nastaju, često na temelju metode pokušaja i pogrešaka, neka nova, bolja rješenja. Mumford tvrdi da je upravo suvremeni život rezultat brojnih utopija rekonstrukcije. Prema njegovu mišljenju, svrhovite utopije su one koje pokušavaju promijeniti okoliš prema idejama koje su u početku postojale samo u *idolumu*, u našim umovima (ibid.: 20). Pokušavajući "preseliti" utopiju (kakva god ona bila) iz *idoluma* u stvarni svijet, pojedinci pokušavaju mijenjati ne samo fizički svijet već i neopipljivi skup vrijednosti. Prema Mumfordu, fizički se svijet može mijenjati samo novim navikama, novim vrijednostima, različitim odnosima i po mogućnosti promjenom tjelesnih i mentalnih značajki uz pomoć obrazovanja i biološkog izbora (ibid.). Glavna razlika između utopija bijega i utopija rekonstrukcije stoga je vezana uz smjer kojim se te utopije kreću. Prva je usmjerena prema vlastitom egu, a druga prema svijetu. Ta mjesta utopije ni izdaleka nisu odvojena od stvarnosti, nisu nestvarna niti su naprosto zamišljena.

Ovakvo promišljanje utopiju smješta u područje ostvarivog i realnog, pod uvjetom da je prihvatimo kao nužno nesavršenu. U suvre-

menom je društvu, protkanom brojnim problemima, jedna vrsta utopije rekonstrukcije, ekotopija, zauzela važno mjesto. Naime, brojni su ekološki i društveni problemi, poput klimatskih promjena, rasta populacije, porasta nejednakosti i siromaštva, doveli do jačanja svijesti o potrebi osmišljavanja drugačijeg modela življenja koji će se manje štetno odražavati na društvene odnose i okoliš. Utopije i pokušaji njihova ostvarenja imaju dugu povijest (v. Mumford 2008) i današnje utopije u osnovi nisu nove, no jedinstvene su jer izniču iz društvenog poretka koji je vjerojatno više nego ijedan koji mu je prethodio prožet individualizmom. Međutim, upravo su zato utopije koje afirmiraju komunitarnu ideju ili neki oblik solidarnosti posebno zanimljive i značajne.

Moj je argument, iako sam svjesna da se do određene mjere radi o preslojavanju raznolikih glasova članova pokreta idejama koje, opet do određene mjere, dijelim s organizatorima pokreta, da i poljoprivreda potpomognuta zajednicom predstavlja oblik izgradnje utopije – odnosno ekotopije. Utopije kojima se ovdje bavim pretpostavljaju harmonične odnose ne samo između ljudi, kao što je to bio slučaj s prethodnim utopijama, nego i između ljudi i prirode (Maskalan 2009), a termin ekotopija²³ označava upravo potonje vrste odnosa.

Utopiju se često povezuje s idejama savršenosti. To također nije sasvim točno jer teško da bi se najpoznatiji primjeri utopija koje su opisane u literaturi (Platon, More itd.) mogli smatrati mjestima gdje bi suvremeni čovjek želio živjeti. Suvremena se konceptualizacija utopije može naći u već spomenutom Callenbachovu romanu *Ekotopija*. Naravno, svijet koji on opisuje možda neće biti savršen za sve, ali kao što je autor istaknuo u pogovoru izdanja iz 2004. godine, pojam ekotopija potječe od grčke riječi *oikos*, što znači dom, a domovi nisu savršeni (Callenbach 2004: 170). Callenbach ne smatra da je njegova vizija utopijska (percipirana kao nešto savršeno) niti da je znanstvena fantastika, već je smatra “političkom fantastikom” (ibid.). On opisuje sklad između života ljudi i okoliša i, prema mojem mišljenju, s pravom

23 Termin ekotopija upotrijebio je Ernest Callenbach u naslovu svog utjecajnog romana *Ekotopija* – izvještaji Williama Westona iz 1975. godine.

se smatra utopijskim piscem (npr. Swift 2014: 77). Knjiga je utjecala na mnoge “zelene” mislioce i zelenu stranku u Njemačkoj, a danas je njezin naziv sinonim za svaku modernu utopiju, koja mora, ako želi biti ozbiljno shvaćena, uzeti u obzir ne samo skladne odnose između ljudi nego i između ljudi i okoliša (Maskalan 2009: 510).

U tom romanu, koji je dobio i nastavak, ali i prednastavak, Callenbach opisuje život u zamišljenoj zemlji koja se odcijepila od SAD-a te na teritoriju koji je zaposjela živi izolirano i prema svojim pravilima, posve drugačije od ostatka svijeta. Roman je pisan 1975. godine (tri godine nakon objavljivanja izvještaja *Granice rasta*, koji je ukazao na opasnosti koje gospodarski rast predstavlja za ograničene prirodne resurse) i opisao je, u obliku novinskog izvješća/dnevnika, posjet novinara Williama Westona Ekotopiji, dvadeset godina nakon njezina odcjepljenja od SAD-a. Ono što opisuje može se smatrati praksom koja čini osnovni vokabular pokreta odrasta (D’Alisa, Demaria i Kallis 2014). Novi roman pruža izmišljeni opis toga kako bi svijet izgledao kad bi se neke od ideja o odrastu provodile u praksi (uključujući zaštitu okoliša, antiutilitarizam, jednostavnost, neomaltuzijanstvo i još mnogo toga). Callenbach je koncipirao roman tako da razotkrivanje načina života stanovnika Ekotopije teče usporedo s transformacijom svijesti glavnog aktera, što je narativna strategija poznata i iz brojnih drugih literarnih utopija (v. de Geus 2007). To posebice vrijedi za odnos prema prirodi. Međutim, ono što je zanimljivo jest da se Ekotopljani ne vraćaju zamišljenom arhaičnom načinu života prije početaka industrijalizacije kada se priroda nije toliko uništavala, već spajaju naprednu, čak i napredniju tehnologiju od one koju poznaje naša suvremena civilizacija s dubokom povezanošću s okolišem i drugim bićima.

Iako je takvo promišljanje o harmoničnim odnosima između čovjeka i njegova okoliša klasičan oblik literarne²⁴ utopije i predstavlja kri-

24 Iako je možda široj javnosti najprepoznatljiviji oblik utopije ona literarna, Lyman Tower Sargent ističe još dva važna oblika, to su socijalna teorija i komunitarizam, odnosno politička teorija i društveni eksperimenti. On piše upravo o namjernim ili intencionalnim zajednicama kao obliku komunitarizma, ali pritom ističe kako šire sagledan utopizam uključuje niz raznorodnih praksi (Sargent 1994; Sorgisson 2007).

tiku trenutačnog načina života (drugi oblik takve kritike kroz literarni žanr prikaz je distopijske budućnosti), neminovno ga slijede više ili manje uspješni pokušaji oživotvorenja utopijskih praksi.

Kao što su istaknuli pojedini znanstvenici, danas su ideje i koncepti poput održivosti, odrasta, solidarne ili etične ekonomije sve prisutniji u različitim oblicima javnog diskursa, a pitanje održivosti i održivog razvoja zauzima posebno važno mjesto u promišljanjima svjetskih, ali i domaćih znanstvenika različitih disciplina (Cifrić 2002; Kirn 2000; Lay 2007; Lay i Šimleša 2012). Međutim, kao što je već rečeno, od samog početka njegova korištenja pojam održivi razvoj je prepoznat kao oksimoron te je uočena njegova vrlo šarolika upotreba koja varira ovisno o kontekstu (Redclift 2006: 66; Kates et al. 2005: 11). Široka i raznolika upotreba pojma dovela je do toga da pojam gubi na značenju i da se ponekad upotrebljava za zeleno pranje (engl. *greenwashing*), tj. za prikrivanje aktivnosti koje su opasne po okoliš i čovječanstvo pod krinkom ekološkog, "zelenog" ponašanja (Kates et al. 2005: 19). Također, često takvi globalni diskursi pružaju "malo dokaza o lokalnim značenjima uništenja okoliša" (Redclift 2006: 78). Dijelom upravo zbog te ambivalentnosti termina održivi razvoj sve su prihvaćeniji postali noviji koncepti poput otpornosti (engl. *resilience*) i odrasta (engl. *degrowth*) (v. D'Alisa, Demaria i Kallis 2014) koji kritički propituju je li ideal neograničenog rasta proizvodnje i potrošnje neophodan i pridonosi li dobrobiti društva i okoliša više nego što im šteti. Pritom osmišljavaju politike za provođenje društveno i ekološki pravednijih odnosa. Dok god se ne dovodi u pitanje paradigma neograničenog rasta, relativno je lako naći pristalice ideje održivog razvoja. Međutim, ideje i pokreti poput poljoprivrede potpomognute zajednicom i solidarne ekonomije priželjkuju ostvariti alternativnu mogućnost samoorganizacije koja zaobilazi uobičajene kapitalističke i neoliberalne obrasce i žele postići veće promjene od onih koje zagovara održivi razvoj. Pojedini znanstvenici ističu kako je "za razliku od održivog razvoja, održivost [...] pojam koji stremi mnogo dalekosežnijim ciljevima i vrednotama, onima koji podupiru agendu odrasta ili nultog rasta i onaj

koji može dati prednost socijalnoj jednakosti i pravdi naspram ekonomskom prosperitetu” (Dassein et al. 2015 prema Bokan 2016: 46). Tako i Nataša Bokan naglašava kako “iako na polju pojmova i definicija održivosti i s njom povezanih pojmova postoje mnoga neslaganja, na razini prakse javljaju se mnoge i brojne inicijative koje se ne suprotstavljaju već se nadopunjavaju i odgovaraju na potrebe ljudi za, s jedne strane održivošću, a s druge možda i utopijom”. Premda sam svjesna da veći dio aktera koji aktivno potpomažu svoje poljoprivrednike i ekološku poljoprivredu vjerojatno nema takvu percepciju, ili to rade iz posve drugih razloga, smatram da među inicijatorima, organizatorima i administratorima postoje pojedinci koji u tome vide pokušaj stvaranja alternative dominantnom sustavu, koji vide u pokretu duboko subverzivnu inicijativu. Smatram da neki od njih u svojim nastojanjima pokušavaju živjeti održivost ili odrast ili nulti rast i ostvariti utopiju – utopiju rekonstrukcije.

Osim već navedene Mumfordove klasifikacije utopija prema njihovom učinku na stvarnost, u ovoj se analizi može upotrijebiti i tipologija literarnih utopija Mariusa de Geusa. Dva su osnovna oblika (prema onome što utopija zagovara kao željeni ideal): utopije dostatnosti (engl. *utopias of sufficiency*) i utopije obilja (engl. *utopias of abundance*). Ova je de Geusova podjela bitna zato što su utopije dostatnosti, koje propagiraju jednostavan život bez nepotrebnih materijalnih stvari, najčešći oblik ekotopija, tj. ekoloških utopija (de Geus 2007: 29), a upravo takva polazišta zagovaraju pojedini praktičari utopije rekonstrukcije o kojima ovdje pišem. De Geus se osvrće na činjenicu da je literarnim utopijama, s gledišta suvremenog čovjeka, vrlo jednostavno naći nedostatke te ih kritizirati. Osim uočene opasnosti popločavanja puta prema totalitarizmu, literarne utopije opisuju, prema njegovu mišljenju, prestatično društvo, što je posve u suprotnosti s realnošću dinamike suvremenog života. De Geus, međutim, ističe kako pravo pitanje koje si svatko mora postaviti ne glasi želim li živjeti u takvim zamišljenim zajednicama (a mišljenja je da bi malotko pristao na takav statičan i idiličan model), već što mogu naučiti i preuzeti iz takvih zamišljenih zajednica. Sam žanr

utopije smatra izuzetno inspirativnim te vjeruje da ga treba koristiti kao svojevrsan “navigacijski kompas” u stvarnim pokušajima stvaranja održivije budućnosti (ibid.: 33). A ti stvarni pokušaji daleko su od statične slike koju kritičari zamjeraju literarnom žanru utopija. Istraživanja potvrđuju da se ti utopijski pokušaji suočavaju s brojnim problemima i krizama koje više ili manje uspješno nadilaze. To potvrđuju i provedena istraživanja npr. ekosela u svijetu i u Hrvatskoj (v. Sargisson 2007; Bokan 2012), a isto vrijedi i za prakse poljoprivrede potpomognute zajednicom o kojima je ovdje bila riječ. Ipak, rastući broj pokreta i inicijativa na globalnoj razini koji podupire ideje bliske ekotopiji (odrast, solidarna ekonomija, alterglobalizacija, pokreti relokalizacije) pokazuje da je točna de Geusova tvrdnja o izuzetnoj važnosti debate o održivosti i inspirativnim vizijama budućnosti (de Geus 2007: 27).

Pritom treba imati na umu tezu navedenog autora da je nemoguće odjednom zamijeniti postojeći sustav nekim novim i boljim. Potrebno je, stoga, biti realan prilikom zamišljanja (ne)mogućnosti provedbe utopijskih ideja u praksi. Robin Hahnel u knjizi *Alternative kapitalizmu: prijedlozi za demokratsku ekonomiju* piše o tri osnovne strategije prekida sa sadašnjošću, odnosno tri transformacijske strategije – rupturnoj, intersticijskoj i simbiotičkoj. I dok se rupturne strategije pozivaju na “nove emancipacijske institucije kroz oštar prekid s postojećim institucijama i društvenim strukturama”, intersticijske transformacije “nastoje stvoriti nove oblike društvenog osnaživanja u nišama i na marginama kapitalističkog društva, često tamo gdje ne izgleda da predstavljaju neposrednu prijetnju dominantnim klasama i elitama”. Simbiotičke strategije predstavljaju kombinaciju tih dviju strategija, tj. onih koje “nastoje proširiti socijalno osnaživanje dok istodobno postižu institucionalnu konfiguraciju koja doprinosi odgovarajućem funkcionalnom kapitalizmu” (Hahnel i Wright 2016: 87–88). Oblik poljoprivrede potpomognute zajednicom koji ne inzistira na certifikaciji po ovoj bi klasifikaciji pripadao u intersticijske transformacijske strategije, a poljoprivreda potpomognuta zajednicom koja se kroz proces certifikacije nastoji uklopiti u postojeće zakonodavne okvire spadala

bi u simbiotičku transformacijsku strategiju. Činjenica je da ovakav oblik poljoprivrede u brojnim zapadnim zemljama postaje sve važniji segment tržišta te da se usustavljuje i uživa potporu države (primjer Italije, v. Grasseni 2013). U Hrvatskoj su prisutna oba oblika razvoja – uključivanje u sustav takvog oblika poljoprivrede u Istri te odbijanje institucionalizacije u bilo kojem obliku zbog različitih razina povjerenja, odnosno nepovjerenja u sustav. U tom će smislu biti zanimljivo pratiti budući razvoj i vidjeti koji će, uvjetno rečeno, iznjedriti bolje rezultate, tj. veće i kvalitetnije društvene promjene. Hahnel tvrdi da su sve tri strategije dosad bile neuspješne te predlaže njihovu kombinaciju, a posebice kombinaciju intersticijskih i simbiotičkih strategija, s ciljem učinkovitijeg postizanja ciljeva (Hahnel i Wright 2016: 87–88). Smatra da “simbiotičke strategije (kompromisne) putem države mogu otvoriti prostor i podršku za intersticijske inovacije te da međuigra između intersticijskih i simbiotičkih strategija može stvoriti putanju produbljivanja socijalističkih elemenata unutar hibridnih kapitalističkih ekonomskih ekosustava” (ibid.: 89).

Postepena promjena ili, kako slikovito de Geus citira Burkea, “popravljanje broda koji plovi”, čini se jedinom provedivom u praksi zbog toga što je riječ o promjeni cjelokupnog načina života, a ne “samo” o zamjeni jednog političkog sustava drugim. Pritom treba imati na umu da će ta nova konstrukcija također biti nesavršena i da će je također trebati popravljati i doradivati u hodu. Ostvarivanje neke veličanstvene, harmonične i idealne ekološke države zamijenjeno je idejom inteligentne adaptacije, vođenja i eksperimentiranja (de Geus 2007: 34) pa u tom smislu treba sagledavati i utopističke prakse (u smislu utopije rekonstrukcije!) poput poljoprivrede potpomognute zajednicom. Ova je inicijativa samo maleni kamenčić mozaika koji se stalno iznova preslaguje u nastojanju da ostvari što bolju sliku – pravednije, solidarnije i prema okolišu/prirodi obazrivije društvo. Stoga je potrebno inzistirati na pragmatičnim pravcima inspiriranim utopijama (ibid.: 39) koji će postepeno dovesti do izgradnje raznolikih ekoloških vrlina kod pojedinaca (Barry 1999: 35).

De Geus se, nadalje, pita tko će biti akteri koji će razvijati takve inovativne vizije i perspektive o ekološki razumnom umijeću življenja. On sam smatra da će to biti zadatak političkih stranaka, pokreta za okoliš, pisaca i filozofa. Međutim, Sargent ističe bitnu činjenicu da je ono što motivira ljude na djelovanje upravo želja za stvaranjem boljeg života za sebe i svoje potomstvo. Stoga ne treba isključiti potencijal koji nosi tzv. mali čovjek. Brojni pojedinci već stječu ili nastoje steći ekološke vrline (i vještine), već prakticiraju, više ili manje uspješno, stvaranje ekotopije – bilo na marginama društva ili nastojanjem da promijene sustav iznutra. Upravo će se na njihove uspjehe, ali čak i na neuspjehe referirati političari, filozofi, pisci i znanstvenici. Možda je najtočnije reći da se radi o međusobno povezanom lancu inspiracija i poticaja, pokušaja i promašaja. U tom smislu, brojčano male inicijative i grupe poput poljoprivrede potpomognute zajednicom nisu nimalo nevažne. Te prakse predstavljaju svojevrsnu samotransformirajuću sadašnjost, koja utopiji daje konkretan, a ne samo apstraktan karakter. Svaki je takav utopijski akter važan i svaki pokušaj može poslužiti kao inspiracija i pomoći transformirati društvo.

Ovo se istraživanje u užem smislu bavi primjerima poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj, ali nastoji i sagledati taj fenomen u širem kontekstu alterglobalizacijskih trendova, odnosno težnji za kreiranjem drugačije budućnosti. Ono je pokazalo da se motivacija članova GSR-ova razlikuje u rasponu od želje da jedu zdravu hranu do ideja o stvaranju alternativnog sustava koji bi “prevladao” kad kapitalistički i neoliberalni sustav propadne (Orlić 2014). Osobno, dijelim potrebu članova grupe da jedu zdravu hranu po povoljnim cijenama jer iako u Hrvatskoj raste tržište ekološke hrane i slijedi europske trendove (Petljak 2010: 107), ti su proizvodi i dalje skupi i osobama s prosječnim prihodima obično nedostupni. Zaista mi se svidjela i ideja o promjeni sustava odozdo, ali činilo mi se nevjerojatnim da to može donijeti bilo kakvu značajnu promjenu u društvu zbog toga što su u pitanju male količine proizvoda koje ne predstavljaju prijetnju za supermarketu i multinacionalne tvrtke. S pravom se može postaviti pitanje

je li njihov trud uzaludan. Radi li se samo o maloj skupini idealista koji vjeruju da mogu promijeniti svijet takvim “malim” praksama?

Ironično, odrast je bio, kako ističu Domazet i Dolenc, najbrže rastuće globalno društveno kretanje (2016: XI), inicirano u Francuskoj. *Décroissance*, francuski pojam za odrast, prvi je put koristio francuski intelektualac André Gorz 1972. godine. Kasnije su taj pojam upotrijebili i drugi francuski autori koji su ga 1972. godine dodali u izvješće *Granice rasta*. Koncept je dobro poznat autorima koji pripadaju frankofonskom govornom području. Engleski pojam *degrowth* prvi je put korišten na Pariškoj konferenciji 2008. godine, a otad se proširio diljem svijeta. Teoretičari odrasta naglašavaju kako je prilično iracionalno ponašati se kao da se možemo beskonačno razvijati, zanemarujući činjenicu da su nam resursi ograničeni i vjerujući da će razvoj tehnologije nekako rješavati probleme koji će se pojavljivati u budućnosti, po principu *deus ex machina*. Prema Corneliusu Castoriadis, osnovni je problem imperativ gospodarskog rasta, sekularni ekvivalent religijskih dogmi (što znači da kad god se “usudite” predložiti moguću alternativu ekonomskom rastu, odmah ste diskvalificirani iz svake rasprave, bilo akademske bilo političke (Castoriadis prema Domazet i Dolenc 2016: XII)). Pokret zagovara planirani ili dobrovoljni odrast (kao što su učinili Ekotopljani, ekološki utopisti) kako bi se spriječio potencijalni stihijski i neplanirani odrast kakav bi se mogao dogoditi ako se postojeći sustav s vremenom (prema očekivanjima pojedinih aktera) uruši. Problem je u tome što bi takav neplanirani odrast slijedio etiku čamca za spašavanje (Hardin 1974), koja predviđa ostanak najranjivijih izvan čamca (Swift 2014: 72).

Premda teoretičari koji se bave degradiranjem raspravljaju o potrebi prakticiranja političke ekologije i podizanja tijeka politike na makrorazinu (ova se rasprava odvija na temu klimatskih promjena, vađenja nafte i brojnih drugih društvenih problema), na kraju tražena promjena uvijek zauzme mjesto na mikrorazini kao i u svakodnevnim životnim stilovima.

Poljoprivreda potpomognuta zajednicom je već prepoznata kao pokret koji tvori koaliciju kojoj je cilj promjena svjetskog gospodarstva i iako se ne zalaže izravno za odrast, slijedi neka od načela odrasta. U malom, situacija je prilično optimistična – pokret se širi diljem svijeta, a ljudi postaju sve više svjesni prednosti koje ovakva jednostavna praksa može donijeti zajednici (kao i prakse mnogih sličnih pokreta, uključujući i sve prakse ekonomije solidarnosti ili pokreta odrasta). Međutim, ovakva optimistična slika poljoprivrede potpomognute zajednicom koja predstavlja pokret koji može donijeti promjenu nije u potpunosti idilična. Organizatori ili “administratori” hrvatskih grupa vide mrežu poljoprivrede potpomognute zajednicom kao pokret za stvaranje boljeg, a ne savršenog (kao što su utopije često pogrešno shvaćene) svijeta. Oni sami obično nisu spremni pokret nazvati utopijom zbog već spomenutih razloga. Također, ne moraju svi članovi nužno imati zajednički cilj promjene svijeta, a pokret se suočava i s određenim problemima unutar samih grupa (dinamika grupe je vrlo raznolika) i s određenom kritikom, kako je i uobičajeno u svakom drugom pokretu.

Kako će se poljoprivreda potpomognuta zajednicom razvijati dalje u Hrvatskoj tek treba vidjeti, ali željela sam istaknuti probleme s kojima se ona suočava općenito, ne samo u Hrvatskoj. Unatoč zajedničkom cilju stvaranja boljeg svijeta, *idolum* pojedinaca koji su uključeni može biti različit, kao npr. u hrvatskom slučaju. Drugi slučajevi, posebice u Japanu, pokazuju da čak i dobre ideje u promijenjenim društvenim okolnostima (koje su neminovne tijekom vremena) postaju neatraktivne, a pojedinci njima zasićeni. To ukazuje na činjenicu da pokret neće samo rasti sve dok ne dostigne veličinu pri kojoj može predstavljati prijetnju velikim nacionalnim i međunarodnim korporacijama (kao što je istaknuo jedan od sugovornika u Zagrebu, jedan od organizatora), već da će imati i vlastite unutrašnje probleme. Da bi bile dovoljno jake da se “bore” protiv ovog pretpostavljenog budućeg napada “velikih igrača”, ove će zajednice praksi morati prevladati brojne probleme koji su se pojavili tijekom procesa “rutinizacije” koji ih je neminovno zahvatio.

U Hrvatskom je slučaju vrlo zanimljivo to da sugovornici nisu očekivali od države da pruži pomoć poljoprivredi potpomognutoj zajednicom (iako smatraju da takva inicijativa, a pogotovo mali ekološki poljoprivrednici, itekako zaslužuju pomoć). Zapravo, od početka istraživanja razvidno je da pojedinci državu vide na protivničkoj strani spram nastojanja za osiguravanjem zdrave hrane za svoje državljane (ne samo u smislu zdravstvene ispravnosti hrane (engl. *food safety*)), i to zbog toga što aktivno sudjeluje u trgovinskoj razmjeni koja potkopava prehrambeni suverenitet zemlje uvozom hrane slabije kvalitete po nižim (konkurentnim) cijenama. Podjednako tako, država nije značajnije pomagala poljoprivrednicima koji su željeli proizvesti hranu na organski način. Ta se situacija, doduše, sada postupno mijenja, sustav poljoprivrede jedan je od subvencioniranih, a posebna se pozornost sve više pridaje malim i ekološkim poljoprivrednicima. Novi Zakon o javnoj nabavi (NN 120/16) koji je stupio na snagu 1. srpnja 2017. godine u stavku 7 članka 284 koji se tiče “određivanja kriterija za odabir ekonomski najpovoljnije ponude u kojima su predmet nabave poljoprivredno-prehrambeni proizvodi i hrana” izrijekom kaže da “naručitelj treba uzeti u obzir kriterije kojima se vrednuju proizvodi koji su proizvedeni u sustavima kvalitete poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda (sezonski, ekološki, integrirani proizvodi i dr.), hrana proizvedena po standardima kvalitete za hranu utvrđenim u nacionalnim propisima o poljoprivredi i hrani, te hrana koja je održivo proizvedena i prerađena, čime je stvorena hrana više vrijednosti u pogledu veće svježine ili nižeg opterećenja okoliša (kraćeg prijevoza, manje transporta, manje opterećena materijalima za pakiranje te u pakiranjima koja su izrađena od okolišu prihvatljivih i/ili recikliranih materijala i dr.)”. Činjenica je da nije poznato u kojoj je mjeri to zaživjelo u praksi. Uzrok tome može biti i nemogućnost kontinuirane opskrbe dovoljnim količinama, koju navode i sami ekološki proizvođači kao svoj veliki problem. To pak dovodi do sljedećeg problema – udruživanja poljoprivrednika, koje Ministarstvo poljoprivrede namjerava poduprijeti kroz financiranje proizvođačkih grupa i organizacija. Proizvođačke grupe i organizacije

jedan su od “novih”²⁵ načina udruživanja i poslovanja, čije su osniva-nje i poslovanje uređeni brojnim pravilnicima i zakonima²⁶ (Herman 2016: 3). Proizvođačka organizacija je pravni subjekt ili jasno defini-rani dio pravnog subjekta koji ispunjava određene uvjete.²⁷ Riječ je o udruživanju više poljoprivrednih proizvođača s ciljem boljeg planira-nja proizvodnje, povećanja ponude i plasmana proizvoda, smanjenja troškova proizvodnje, stabiliziranja proizvođačkih cijena, promicanja okolišno prihvatljivih praksi i tehnika i poboljšanja kvalitete proizvoda (ibid.: 2).

Već spomenuto nepovjerenje u državu vrlo je značajno i u hrvat-skom slučaju i doprinosi tvrdnji da posljednja recesija u Hrvatskoj nije toliko posljedica egzogamnih koliko endogamnih razloga. To znači da se ekotopije moraju mijenjati na odgovarajući način i biti fleksibilne. Na strani potrošača problemi se pojavljuju na različitim razinama, ali jedan od glavnih odnosi se na činjenicu da moraju (moramo!) promije-niti svoje osobne navike u odnosu na kupovinu namirnica. Čak i u zemljama poput Hrvatske, gdje tradicionalno postoje poljoprivredna tržišta (u gradovima poput Zagreba organizirana su i po gradskim četvrtima), aktivnost u grupi koja podupire ekološku poljoprivredu po-drazumijeva da morate jednom tjedno (obično kasnije tijekom dana) otići na neko određeno mjesto (obično neki prostor na otvorenom – parkiralište ili slično) kako bi se susreli s vašim proizvođačima. U skladu s vašom narudžbom, dobit ćete hranu za sljedeći tjedan. Narav-no, ako se kupuju veće količine proizvoda (to se odnosi pogotovo na mlijeko i meso), problem može biti njihova pohrana, a u mnogim

25 Udruživanje poljoprivrednika nije novitet, ali je davanje drugačijeg imena od onog koje je bilo uobičajeno za takav oblik djelatnosti – zadruga – povezano s još uvijek prisutnom stigmatizaci-jom zadruga iz razdoblja socijalizma (kao važnog oblika mehanički nametnute kooperativnosti) na koju su ukazala pojedina istraživanja (Babić i Račić 2011).

26 Zakon o uređenju tržišta poljoprivrednih proizvoda, Uredba o potporama proizvođačkim or-ganizacijama u sektoru voća i povrća, Pravilnik o upisu u upisnik trgovaca voćem i povrćem, Pravilnik o tržišnim standardima za voće i povrće, Pravilnik o proizvođačkim organizacijama u sektoru voća i povrća (Herman 2016: 3).

27 To uključuje minimalan broj članova (7), minimalnu vrijednost utržive proizvodnje ili minimalni obujam proizvodnje, statut i pravilno i učinkovito obavljanje temeljne aktivnosti (Herman 2016: 1–2).

gradskim stanovima nema dovoljno prostora da bi se mogao smjestiti veliki zamrzivač. Također, s praktične točke gledišta, svu tu hranu treba ne samo pohraniti već i pripremiti. Kuhanje zdravih obroka za vas i/ili vašu obitelj može se činiti samorazumljivim i dobrodošlim (sada kada ste uspjeli nabaviti zdravu hranu po prihvatljivim cijenama), ali u okviru svakodnevnih obaveza to zahtijeva posvećenog pojedinca koji je spreman odvojiti vrijeme za kuhanje.

Radi se o djelatnosti koja nije uvijek laka, koja je u visokom stupnju rodno određena (i, kako je već rečeno, ne odnosi se isključivo na kuhanje (Grasseni 2013: 73)). Ona mijenja naše navike potrošnje i polako, ali postojano uvlači promjene u naše živote. Smatram da mi kao potrošači možemo utjecati na globalnu situaciju, što je vidljivo iz inicijativa odozdo prema gore, ali na mikrorazini – prihvaćajući sve poteškoće koje transformacijska moć poljoprivrede potpomognute zajednicom donosi u naše živote. Mislim da je Cristina Grasseni u pravu kada kaže da je hrana ta koja predstavlja *totalnu društvenu činjenicu*, koja kombinira i povezuje različite aspekte individualnog i zajedničkog života (domaćeg/privatnog i političkog), te da je upravo ona pravi alat za promjenu postojećih obrazaca pojedinačnog i grupnog ponašanja (Grasseni 2013: 172). Naravno, to je moguće samo ako je u skladu s našim idejama o boljem svijetu.

Smatram da aktivnosti povezane s poljoprivredom potpomognutom zajednicom imaju potencijal postepeno promijeniti kupovne, ali i druge svakodnevnne navike članova zajednice/društva, te tako osjećaj nemoći za postizanje promjena zamijeniti osjećajem zadovoljstva zbog vlastite aktivne uloge u poticanju promjena odozdo. Osobno mi se čini da je poljoprivreda potpomognuta zajednicom jedan od značajnijih aktivističkih pokreta u svijetu danas, jer drugačijim sagledavanjem i pristupom procesima proizvodnje i konzumiranja hrane pruža adekvatan odgovor na (barem) tri goruća svjetska problema – zdravlje, gospodarstvo i ekologiju. Osim toga, solidarnost koja je u temeljima takvih aktivnosti nastoji iznova izgraditi povjerenje i povezanost među uvelike individualiziranim pojedincima i obiteljima.

Upravo zbog toga smatram da solidarna ekonomija u svim javnim oblicima zaslužuje aktivniji (gotovo aktivistički) pristup koji mnogi nazivaju angažiranom antropologijom (Low i Merry 2010; Beck i Maida 2013).

5.

LITERATURA

- ABEL, Jennifer, Joan THOMSON i Audrey MARETZKI. 1999. "Extension's Role With Farmers' Markets. Working with Farmers, Consumers, and Communities". *Journal of Extension* 3/7(5). <http://bit.ly/1Gsvyle>.
- BABIĆ, Zdenko i Domagoj RAČIĆ. 2011. "Zadrugarstvo u Hrvatskoj. Trendovi, pokazatelji i perspektiva u europskom kontekstu". *Sociologija i prostor* 49/3(191): 287–311.
- BALABAN, Daniel. 2016. "Croatia". U *Overview of Community Supported Agriculture in Europe*. Peter Volz, Philipp Weckenbrock, Nicolas Cressot i Jocelyn Parot, ur. URGENCI: The International Network for Community Supported Agriculture, 24–25. <https://urgenci.net/wp-content/uploads/2016/05/Overview-of-Community-Supported-Agriculture-in-Europe.pdf>.
- BARBIER, Edward. 2010. *A Global Green New Deal*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BARENDREGT, Bart i Rifke JAFFE, ur. 2014. *Green Consumption. The Global Rise of Eco-Chic*. London etc.: Bloomsbury.
- BARRY, John. 1999. *Rethinking Green Politics. Nature, Virtue, Progress*. London: Sage Publications.
- BAUHARD, Christine. 2014. "Solutions to the Crisis? The Green New Deal, De-growth, and the Solidarity Economy. Alternatives to the Capitalist Growth Economy from an Ecofeminist Economics Perspective". *Ecological Economics* 102: 60–68.
- BAUMAN, Zygmunt. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- BAYERTZ, Kurz. 1999. *Solidarity*. Dordrecht: Springer.
- BECK, Ulrich. 1992. *Risk Society. Towards a New Modernity*. New Delhi: Sage.
- BECK, Sam i Carl MAIDA, ur. 2013. *Toward Engaged Anthropology*. London, New York: Berghahn Books.
- BENOLIĆ, Martina. 2012. "Svjetska ekonomska kriza. Razvoj, utjecaj na Republiku Hrvatsku i subjektivni stavovi studenata". *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja* 46/92: 119–138.

- BERKFIELD, Richard i Angela BERKFIELD. 2009. "From Food Security to Food Sovereignty. Why Vermonters Need Food Sovereignty". U *Solidarity Economy, 1. Building Alternatives for People and Planets*. Emily Kawano, Thomas Neal Masterson i Johnatan Teller-Elsberg, ur. Amherst: Center for Popular Economics, 249–257.
- BITI, Ozren i Marina BLAGAIĆ BERGMAN. 2014. "Urbani vrtovi u Zagrebu. Ulaganja i izloženost, inicijative i perspektive". *Sociologija i prostor* 52/3: 261–277.
- BOKAN, Nataša. 2012. *Konceptualni pristupi ekološkim mikrosocijalnim zajednicama. Studija slučaja u Hrvatskoj*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (doktorski rad).
- BOKAN, Nataša. 2016. "Ekosela. Subpolitični odgovor na neodrživost". *Sociologija i prostor* 54/1: 45–70.
- BRUNORI, Gianulca, Adanella ROSSI i Vanessa MALADRIN. 2010. "Co-producing Transition. Innovation Processes in Farms Adhering to Solidarity-based Purchase Groups (GAS) in Tuscany, Italy". *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food* 18/1: 28–53.
- BUDAK, Jelena i Edo RAJH. 2012. "Corruption Survey in Croatia. Survey Confidentiality and Trust in Institutions". *Društvena istraživanja* 21/2(116): 291–313.
- BUŠLJETA TONKOVIĆ, Anita, Jelena PUĐAK i Dražen ŠIMLEŠA. 2018. "Social Entrepreneurship as a Supporting Model for Sustainable Rural Development. A Case Study of Central Lika (Croatia)". *Socijalna ekologija* 27/1: 3–26.
- CAIRNS, Kate, Kim DE LAAT, Josée HOHSTON i Shyon BAUMAN. 2014. "The Caring, Committed Eco-mom. Consumption Ideals and Lived Realities of Toronto Mothers". U *Green Consumption. The Global Rise of Eco-Chic*. Bart Barendregt i Rifke Jaffe, ur. London etc.: Bloomsbury, 100–116.
- CALLENBACH, Ernest. 2004 [1975]. *Ecotopia. The Notebooks and Report of William Weston*. Berkley: Banyan Tree Books, Heyday Books.
- CATTANI Antonio David, José Luis CORAGGIO i Jean-Louis LAVILLE. 2009. *Diccionario de la otra economía*. Los Polvorines, Buenos Aires: Universidad Nacional de General Sarmiento, Altamira, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales.
- CIFRIĆ, Ivan. 2002. *Okoliš i održivi razvoj. Ugroženost okoliša i estetika krajolika*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- CIFRIĆ, Ivan. 2003. *Ruralni razvoj i modernizacija. Prilozi istraživanju ruralnog identiteta*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- COLLINS, Randall. 2004. *Interaction Ritual Chains*. Princeton: Princeton University Press.
- CONE, Cynthia Abbott i Ann KAKALIOURAS. 1995. "Community Supported Agriculture. Building Moral Community or an Alternative Consumer Choice". *Culture & Agriculture* 15/51-52: 28–31.

- Country Report for the First IFOAM Asian Conference. 1993. "TEIKEI's system, the Producer-Consumer Co-Partnership and the Movement of the Japan Organic Agriculture Association". <http://www.joaa.net/english/teikei.htm>.
- CONTESSI, Silvia i Cristina GRASSEN. 2019. "Co-Producing Participatory Guarantee Systems. Limits and Potentials". U *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity*. Peter Simonič, ur. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 45–56.
- CRONIN, Katherine A. 2012. "Prosocial Behaviour in Animals. The Influence of Social Relationships, Communication and Rewards". *Animal Behaviour* 84: 1085–1093.
- ČUČKOVIĆ, Nevenka. 2001a. "The Gray Economy and the Privatization Process in Croatia". U *Twentieth Century European Narratives. Tradition and Innovation*. Sascha Talmor i Rachel Ben David, ur. Haifa: International Society for the Study of European Ideas (ISSEI), 71–79.
- ČUČKOVIĆ, Nevenka. 2001b. "Post-Privatization Ownership Structure, Restructuring and Corporate Governance. The Case of Croatia". U *Ten Years of Economic Transformation, 2. Markets, Companies and Foreign Business in Transition*. Kari Liuhito, ur. Lappeenranta: Studies in Industrial Engineering and Management, 22–47.
- D'ALISA, Giacomo, David BURGALASSI, Hali HEALY i Mariana WALTER. 2010. "Conflict in Campania. Waste Emergency or Crisis of Democracy". *Ecological Economics* 70: 239–249.
- D'ALISA, Giacomo, Federico DEMARIA i Giorgos KALLIS, ur. 2016 [2014]. *Odrast. Pojmovnik za novu eru*. Zagreb: Fraktura, Institut za političku ekologiju.
- DARDOT, Pierre i Christian LAVAL. 2014. *The New Way Of The World. On Neoliberal Society*. London: Verso.
- DASH, Anup. 2014. *Toward an Epistemological Foundation for Social and Solidarity Economy. UNRISD Occasional Paper 3*. [http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/\(httpPublications\)/2DE9BF410E3B8F94C1257CA600310304?OpenDocument](http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/(httpPublications)/2DE9BF410E3B8F94C1257CA600310304?OpenDocument).
- DELIND, Laura. 1999. "Close Encounters with a CSA. The Reflections of a Bruised and Somewhat Wiser Anthropologist". *Agriculture and Human Values* 16/1: 3–9.
- DEMALDÈ, Chiara Aurora, Adanella ROSSI i Stefania COLOMBARA. 2016. "Italy". U *Overview of Community Supported Agriculture in Europe*. Peter Volz, Philipp Weckenbrock, Nicolas Cressot i Jocelyn Parot, ur. URGENCI: The International Network for Community Supported Agriculture, 62–65. <https://urgenci.net/wp-content/uploads/2016/05/Overview-of-Community-Supported-Agriculture-in-Europe.pdf>.
- DE GEUS, Marius. 2007. "Towards an Ecological Art of Living. On the Value of Ecological Utopias for our Future". *Ecopolitics Online Journal* 1/1: 24–49.

- DOMAZET, Mladen i Danijela DOLENEC. 2016. "Predgovor hrvatskom izdanju. Odrast kao obnova utopijskih energija". U *Odrast. Pojmovnik za novu eru*. Giacomo D'Alisa, Federico Demaria i Giorgos Kallis, ur. Zagreb: Institut za političku ekologiju, Fraktura, XI-XXVII.
- DOMINGOS, Nuno, José Manuel SOBRAL i Harry G. WEST. 2014. *Food Between the Country and the City. Ethnographies of a Changing Global Foodscape*. London, New York: Bloomsbury.
- EVERS, Adalbert i Jean-Louis LAVILLE. 2004. "Defining the Third Sector in Europe". U *The Third Sector in Europe*. Adalbert Evers i Jean-Louis Laville, ur. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.
- FEAGAN, Robert. 2008. "Direct Marketing. Towards Sustainable Local Food Systems?". *Local Environment* 13/3: 161–167.
- FEAGAN, Robert i Amanda HENDERSON. 2009. "Devon Acres CSA. Local Struggles in a Global Food System". *Agriculture and Human Values* 26/3: 203–217.
- FERGUSON James i Akhil GUPTA. 2002. "Spatializing States. Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality". *American Ethnologist* 29/4: 981–1002.
- FLETCHER, Rebecca. 2009. "Protecting Local Food and Farms through Models of Shared Equity". U *Solidarity Economy, 1. Building Alternatives for People and Planets*. Emily Kawano, Thomas Neal Masterson i Johnatan Teller-Elsberg, ur. Amherst: Centers for Popular Economics, 227–239.
- FONTENEAU, Bénédicte, Nancy NEAMTAN, Fredrick WANYAMA, Leandro PEIREIRA MORAIS, Mathieu DE POORTER, Carlo BORZAGA, Giulia GALERA, Tom FOX i Nathanael OJONG. 2011. *Social and Solidarity Economy. Our Common Road Towards Decent Work*. International Training Centre of the International Labour Organization.
- GIDDENS, Anthony. 1990. *Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- GIDDENS, Anthony. 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Redwood City, CA: Stanford University Press.
- GILG, Andrew, Stewart BARR i Nicholas FORD. 2005. "Green Consumption or Sustainable Lifestyles? Identifying the Sustainable Consumer". *Futures* 37: 481–504.
- GRASSEN, Cristina. 2013. *Beyond Alternative Food Networks*. London etc.: Bloomsbury.
- GRASSEN, Cristina. 2014. "Family Farmers between Relocalisation and Co-production". *Anthropological Notebooks* 20/3: 49–66.
- GRBIĆ JAKOPOVIĆ, Jadranka. 2015. "Bugarski vrtlari. Refleksije o povijesti urbanog vrtlarenja u Hrvatskoj". *Studia ethnologica Croatica* 27: 71–104.
- GROH, Trauger i Stephen MCFADDEN. 1997. *Farms of Tomorrow Revisited. Community Supported Farms. Farm Supported Communities*. Bio-dynamic Farming and Gardening Association.

- GULIN, Valentina i Ti UBIC, ur. 2015. *Vrtovi našega grada. Studije i zapisi o praksama urbanog vrtlarenja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo, Parkticipacija.
- GUTBERLET, Jutta. 2009. "Solidarity Economy and Recycling Co-ops in São Paulo. Micro-credit to Alleviate Poverty". *Development in Practice* 19/6: 737–751.
- HAHNEL Robin i Erik Olin WRIGHT. 2016. *Alternatives to Capitalism. Proposals for a Democratic Economy*. London: Verso.
- HANN, Chris i Keith HART. 2011. *Economic Anthropology. History, Ethnography, Critique*. Cambridge: Polity Press.
- HARDIN, Garrett. 1974. "Lifeboat Ethics. The Case Against Helping the Poor". *Psychology Today* 8: 800–812.
- HATANO, Takeshi. 2008. "The Organic Agriculture Movement (Teikei) and Factors Leading to its Decline in Japan". *Journal of Rural and Food Economics* 54/2: 21–34.
- HERMAN, Goran. 2016. *Proizvođačke organizacije u poljoprivredi*. Osijek: Poljoprivredni fakultet u Osijeku, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (završni rad).
- ILIŠIN, Vlasta, Dejana BOUILLET, Anja GVOZDANOVIĆ i Dunja POTOČNIK. 2013. *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, Friedrich Ebert Stiftung.
- JACQUES, Sean i Lyn COLLINS. 2003. "Community Supported Agriculture. An Alternative to Agribusiness". *Geography Review* 16/5: 30–33.
- JANSSEN, Brandi. 2010. "Local Food, Local Engagement- Community-Supported Agriculture in Eastern Iowa". *Culture, Agriculture, Food and Environment* 32/1: 4–16.
- KATES, W. Robert, Thomas M. PARRIS i Anthony A. LEISEROWITZ. 2005. "Science and Policy for Sustainable Development". *Environment* 47/3: 8–21.
- KAWANO, Emily, Thomas Neal MASTERSON i Jonathan TELLER-ELLSBERG. 2009. "Introduction". U *Solidarity Economy*, 1. *Building Alternatives for People and Planets*. Emily Kawano, Thomas Neal Masterson i Johnatan Teller-Elsberg, ur. Amherst: Center for Popular Economics, 1–7.
- KIRN, Andrej. 2000. "Održivi razvoj i environmentalističke vrijednosti". *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociološkijska istraživanja okoline* 9/3: 149–162.
- KOLLER TRBOVIĆ, Nives. 2009. "Nezaposlenost u doživljaju i iskustvu nezaposlenih mladih u Hrvatskoj". *Ljetopis socijalnog rada* 16/1: 91–110.
- KOMTER, Aafke E. 2005. *Social Solidarity and the Gift*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KONDOH, Kazumi. 2015. "The Alternative Food Movement in Japan. Challenges, Limits, and Resilience of the Teikei System". *Agriculture and Human Values* 32/1: 143–153.

- KUFTIĆ, Nenad. 2014. "Cima di rapa". *Fine niti lokalnih razvoja – časopis za prehrambeni suverenitet – STav* 1: 12–14.
- LANG, Brandon. 2010. "The Changing Face of Community-Supported Agriculture". *Culture & Agriculture* 32/1: 17–26.
- LASS, Daniel, G. W. STEVENSON, John HENDRICKSON i Kathy RUHF. 2003. *CSA Across the Nation. Findings from the 1999 CSA Survey*. Madison: Center for Integrated Agricultural Systems.
- LARISE, Dunja. 2011. "Tranzicija prema kakvoj demokraciji?". *Politička misao* 48/4: 71–97.
- LAVILLE, Jean-Louis. 2009. "Supporting the Social and Solidarity Economy in the European Union". U *The Social Economy. International Perspectives on Economic Solidarity*. Amin Ash, ur. London: Zed Books, 232–252.
- LAVILLE, Jean-Louis. 2010. "The Solidarity Economy. An International Movement". *RCCS Annual Review*, 2. <https://journals.openedition.org/rccsar/202>.
- LAY, Vladimir. 2007. *Razvoj sposoban za budućnost. Prilozi promišljanju održivog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- LAY, Vladimir i Dražen ŠIMLEŠA. 2012. *Nacionalni interesi razvoja Hrvatske kroz prizmu koncepta održivog razvoja*. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar".
- LEVE, Jean i Ettiene WENGER. 1991. *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- LIMA, Jacob Carlos. 2007. "Workers' Cooperatives in Brazil. Autonomy vs Precariousness". *Economic and Industrial Democracy* 28: 589–621.
- LINDENBERG, Siegwart, Detlef FETCHENHAUER, Andreas FLACHE i Bram BUUNK, ur. 2006. *Solidarity and Prosocial Behavior. An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. New York: Springer, 3–20.
- LOW, Setha i Sally Engle MERRY. 2010. "Engaged Anthropology. Diversity and Dilemmas". *Current Anthropology* (Suppl. 2): 203–226.
- MALINOWSKI, Bronislaw. 1922. *Argonauts of the Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagos of Melanesian New Guinea*. London: G. Routledge & Sons.
- MASKALAN, Ana. 2009. "Utopija i njezini doprinosi suvremenim razmatranjima roda". *Filozofska istraživanja* 115(29/3): 505–524.
- MAUSS, Marcel. 1966 [1925]. *The Gift*. London: Cohen and West Ltd.
- MEADOWS, Donella H., Denis L. MEADOWS, Jørgen RANDERS i William BAHRENS III. 1972. *The Limits to Growth. A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Univers Books: New York.
- MEDIĆ, A., S. PEŠAK, I. MARIĆ DELIĆ, H. TRAUB, A. GOLJA, K. KOPRIVNJK i S. KOLAR FODOR. 2013. *GSR brošura*. Zagreb: Zelena mreža aktivi-

- stičkih grupa. <https://docs.google.com/file/d/0B-tVvQjC6gVFcy1iRnd2N-0dxN2c/edit> (pristup 13. 5. 2013.).
- MINAMIDA, Seiji. 1995. "Teikei or Copartnership. A Characteristic Type of Producer-Consumer Relationship in the Organic Agriculture Movement in Japan". *Technical Bulletin of Faculty of Horticulture. Chiba University (Japan)* 49: 189–199.
- MUMFORD, Lewis. 1922. *The Story of Utopias*. New York: Boni and Liveright.
- MÜNSTER, Daniel. 2012. "Farmers' Suicides and the State in India. Conceptual and Ethnographic Notes from Wayanad, Kerala". *Contributions to Indian Sociology* 46/1-2: 181–208.
- NEGRI, Antonio i Michael HARDT. 2009. *Mnoštvo*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- NELMS, Taylor. 2015. "The Problem of Delimitation. Parataxis, Bureaucracy, and Ecuador's Popular and Solidarity Economy". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 21/1: 106–126.
- NEMČIĆ, Mateja. 2013. *Hrvatske imperativne složenice*. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (diplomski rad).
- NONINI, Donald M. 2013. "The Local-food Movement and the Anthropology of Global Systems". *American Ethnologist* 40/2: 267–275.
- ORLIĆ, Olga. 2014. "Grupe solidarne razmjene. Počeci solidarne ekonomije u Hrvatskoj". *Etnološka tribina* 37/44: 72–88.
- ORLIĆ, Olga i Nataša BOKAN. 2017. "Prakse održivosti. Tko radi ono o čemu mi maštamo?". U *Koga (p)održava održivi razvoj? Prinosi promišljanju održivog razvoja ruralnih područja u Hrvatskoj*. Anita Bušljeta Tonković, Željko Holjevac, Ivan Brlić i Nikola Šimunić, ur. Zagreb, Gospić: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 109–129.
- O'HARA, Sabine i Sigrid STAGL. 2002. "Endogenous Preferences and Sustainable Development". *The Journal of Socio-Economics* 31/5: 511–527.
- OSTROM, Marcia. 2007. "Community Supported Agriculture as an Agent of Change. Is it Working?". U *Remaking the North American Food System*. Clare Hinrichs i Tom Lyson, ur. Lincoln: University of Nebraska Press, 99–120.
- PEHLIVANOVA, Plamena. 2009. "The Decline of Trust in Post-communist Societies. The Case of Bulgaria and Russia". *Suvremene teme* 2/1: 32–47.
- PEJNOVIĆ, Dane, Anita CIGANOVIĆ i Valentina VALJAK. 2012. "Ekološka poljoprivreda Hrvatske. Problemi i mogućnosti razvoja". *Hrvatski geografski glasnik* 74/1: 141–159.
- PETLJAK, Kristina. 2010. "Istraživanje kategorije ekoloških prehrambenih proizvoda među vodećim trgovcima hranom u Republici Hrvatskoj". *Tržište* 22/1: 93–112.
- PFEILSTETTER, Richard. 2013. "Entrepreneurship and Regional Development in Europe. A Comparative, Socio-anthropological Case Study in Germany and Spain". *Anthropological Notebooks* 19/1: 45–57.

- PUĐAK, Jelena i Nataša BOKAN. 2011. "Ekološka poljoprivreda. Indikator društvenih vrednota". *Sociologija i prostor* 49/190(2): 137–163.
- PUĐAK, Jelena, Filip MAJETIĆ i Dražen ŠIMLEŠA. 2016. "Potencijal za solidarnu ekonomiju u Splitu. Kvalitativno istraživanje". *Sociologija i prostor* 54(205/2): 149–168.
- RADAELLI, Claudio M. 2000. "Whither Europeanization? Concept Stretching and Substantive Change". *European Integration online Papers* 4/8. <http://eiop.or.at/eiop/texte/2000-008a.htm> (pristup 20. 4. 2018.).
- RAKOPOULOS, Theodoros. 2013. "Responding to the Crisis. Food Co-operatives and the Solidarity Economy in Greece". *Anthropology Southern Africa* 36/3-4: 102–107.
- RAKOPOULOS, Theodoros. 2014. "The Crisis Seen from Below, Within, and Against. From Solidarity Economy to Food Distribution Cooperatives in Greece". *Dialectical Anthropology* 38/2: 89–207.
- RAKOPOULOS, Theodoros. 2014. "Resonance of Solidarity. Meanings of a Local Concept in Anti-Austerity Greece". *Journal of Modern Greek Studies* 32/2: 313–337.
- RANDELLI, Filippo. 2015. "The Role of Consumers in the Transition Towards a Sustainable Food Supply. The Case of Gruppi di acquisto solidale (Solidarity Purchasing Groups) in Italy". *International Journal of Food and Agricultural Economics* 3/4: 15–26.
- REDCLIFT, Michael R. 2006. "Sustainable Development (1987–2005). An Oxymoron Comes of Age". *Horizontes Antropológicos* 12/25: 65–84.
- ROQUE, Olivier, Erik THÉVENOD-MOTTET, David BOURDIN i Dominique BARJOLLE. 2008. *Innovations in Direct Marketing in Agriculture in Switzerland 1. General review 2. CSA study: Community-Supported Agriculture.*
- RUBIĆ, Tihana. 2012. *Etnološka studija obitelji i nezaposlenosti. Individualne i obiteljske strategije preživljavanja u Hrvatskoj od devedesetih godina do danas.* Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (doktorska disertacija).
- RUBIĆ, Tihana. 2013. "Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj. Analiza diskursa". *Studia ethnologica Croatica* 25: 61–92.
- RUBIĆ, Tihana. 2017. *Nezaposleni u gradu. Antropologija rada i neformalne ekonomije.* Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- SAHAKIAN, Marlyne. 2015. "Getting Emotional. Historic and Current Changes in Food Consumption Practices Viewed Through the Lens of Cultural Theories". U *Putting Sustainability into Practice. Applications and Advances in Research on Sustainable Consumption.* Emily H. Kennedy, Maurie J. Cohen i Naomi Krogman, ur. London: Edward Elgar Publishing, 134–156.
- SARGENT, Lyman Tower. 1994. "The Three Faces of Utopianism Revisited". *The Journal of Utopian Studies* 5/1: 1–37.

- SARGISSON, Lucy. 2007. "Imperfect Utopias. Green Intentional Communities" *Ecopolitics Online Journal* 1/1: 1–24.
- SARJANOVIĆ, Ivan. 2014. "Uloga grupa solidarne razmjene u razvoju ekološke poljoprivrede u Hrvatskoj". *Geoadria* 19/1: 1–25.
- SCHANBACHER, William D. 2010. *The Politics of Food. The Global Conflict between Food Security and Food Sovereignty*. Santa Barbara etc.: Praeger Security International.
- SCHNELL, Steven. 2007. "Food With a Farmer's Face. Community-supported Agriculture in the United States". *Geographical Review* 97/4: 550–564.
- SEYFANG, Gil. 2006. "Ecological Citizenship and Sustainable Consumption. Examining Local Organic Food Networks". *Journal of Rural Studies* 22/4: 383–395.
- SHARP, Jeff, Eric IMERMAN i Greg PETERS. 2002. "Community Supported Agriculture (CSA). Building Community Among Farmers and Non-Farmers". *Journal of Extension* 40/3. <http://www.joe.org/joe/2002june/a3.php>.
- SHIVA, Vandana. 2006. *Biopiratstvo. Krađa prirode i znanja*. Zagreb: DAF.
- SIMONIČ, Peter. 2019. *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- SPAARGAREN, Gert. 2013. "The Cultural Dimension of Sustainable Consumption Practices. An Exploration in Theory and Policy". U *Innovations in Sustainable Consumption. New Economics, Socio-technical Transitions and Social Practices*. Maurie J. Cohen, Philip J. Vergragt i Halina S. Brown, ur. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 229–251.
- STARR, Amory i Jason ADAMS. 2003. "Anti-globalization. The Global Fight for Local Autonomy". *New Political Science* 25/1: 19–42.
- STJERNØ, Steinar. 2011. "The Idea of Solidarity in Europe". *European Journal of Social Law* 3: 156–176.
- SWIFT, Richard. 2014. *S.O.S. Alternatives to Capitalism*. Oxford: New Internationalists Publications.
- ŠIMLEŠA, Dražen. 2006. *Četvrti svjetski rat. Globalni napad na život / Drugačiji svijet je moguć. Priče iz našeg dvorišta*. Zagreb: Što čitaš.
- ŠIMLEŠA, Dražen, Anita BUŠLJETA TONKOVIĆ i Jelena PUĐAK 2016. "Društveno poduzetništvo u Hrvatskoj. Od prepoznavanja do primjene". *Revija za sociologiju* 46/3: 271–295.
- TOMIĆ KOLUDROVIĆ, Inga i Anči LEBURIĆ. 2002. *Sociologija životnog stila*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- VAN DEN BERK-CLARK, Carissa i Loretta PYLES. 2012. "Deconstructing Neoliberal Community Development Approaches and a Case for the Solidarity Economy". *Journal of Progressive Human Services* 23/1: 1–17.

- VITEZ, Zorica i Aleksandra MURAJ, ur. 2001 *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*, Zagreb: Barbat.
- WILLER, Helga, Julia LERNOUD i Laura KEMPER. 2018. *The World of Organic Agriculture 2018. Summary*, FiBL & IFOAM – Organics International. The World of Organic Agriculture. Frick and Bonn.
- WINDFUHR, Michael i Jennie JONSÉN. 2005. "Food Sovereignty. Towards Democracy in Localized Food Systems". *FIAN*. ITDG Publishing.
- WRIGHT, Erik Olin. 2015. "How to Be an Anticapitalist Today". *Jacobin*, 12. 2. 2015. <https://www.jacobinmag.com/2015/12/erik-olin-wright-real-utopias-anticapitalism-democracy>.
- YRIDOE, Emmanuel K., Samuel BONTI-ANKOMAH i Ralph C. MARTIN. 2005. "Comparison of Consumer Perceptions Toward Organic versus Conventionally Produced Foods. A Review and Update of the Literature". *Renewable Agriculture and Food Systems* 20/4: 193–205.
- ZANOTELLI, Francesco. 2015. "Bio-finanza. Prospettive recenti sul valore economico della persona". U *Tempo, persona e valore. Saggi in omaggio a Pier Giorgio Solinas*. Armando Cutolo, Simonetta Grilli i Fabio Vit, ur. Lecce: Argo, 213–232.
- ZEPEDA, Lydia i Catherine LEVITEN-REID. 2004. "'Consumers' Views on Local Food". *Journal of Food Distribution Research* 35: 1–6.
- ZNAOR, Darko, Seth LANDAU, Sonja KAROGLAN, Nataša MIRECKI, Srdjan MANDIĆ i Radivoj NADLAČKI. 2014. *Unlocking the Future. Seeds of Change. Sustainable Agriculture as a Path to Prosperity for the Western Balkans*. Zagreb: Heinrich Böll Stiftung.

6.

ZAHVALE

I sad, kad je došao trenutak da napišem zahvale za knjigu, ne znam odakle točno krenuti. Svi koji su se prihvatili poduhvata pisanja knjige znaju koliko puno pojedinaca doprinosi njezinu objavljivanju i znaju da je svatko od njih “ključan” na različit način.

Ispravnim mi se čini krenuti od doc. dr. sc. Sanje Potkonjak, kojoj zahvaljujem za sav naporan urednički posao koji je zdušno i entuzijastično obavila. Ona je odigrala ulogu pogonskog kotača jer je “imala tu sreću” da joj moj tekst dođe na uređivanje. Njezine konkretne sugestije bili su mi od neprocjenjive važnosti, a njezini pozitivni komentari bili su onaj, toliko potreban vjetar u leđa. Osim što je odradila lavovski dio posla, bila je naoružana strpljenjem i upornošću, bez kojih vjerojatno knjige ne bi ni bilo s obzirom na moje “odugovlačenje”.

Urednicama *hed-biblioteke* prof. dr. sc. Tihani Petrović Leš, a u završnici i izv. prof. dr. sc. Marijani Belaj idu moje velike zahvale, prije svega na tome što su prepoznale ovu temu kao relevantnu za *hed-biblioteku* te se, zajedno s ostalim članovima uredničkog odbora, angažirale na osiguravanju financijske potpore za objavljivanje knjige u elektronskom i u tiskanom obliku te na svim onim dodatnim radnjama koje su itekako potrebne, a često neprepoznate kao važne, kako bi sve u izdavačkom procesu teklo glatko.

Lektorici Vesni Beader zahvaljujem na super profesionalno i super brzo odradenom zadatku. Sigurna sam da joj je bilo izazovno pretvoriti početni tekst u uradak kojeg se ne moram sramiti u jezičnom smislu.

Recenzenticama doc. dr. sc. Aniti Bušljeta Tonković i doc. dr. sc. Tihani Rubić zahvaljujem na temeljitom iščitavanju rukopisa, odličnim komentarima i svim sugestijama za doradu.

Zahvaljujem svojim kolegama u Institutu za antropologiju na stvaranju poticajne atmosfere za rad te na čestim raspravama i kritičkom iščitavanju svih mojih umotvorina na temu poljoprivrede potpomognute zajednicom i antropologije solidarnosti tijekom posljednjih nekoliko godina. Tu prije svega imam na umu svoju mentoricu prof. dr. sc. Anitu Sujoldžić te kolegice mr. sc. Dugu Mavrinac, dr. sc. Anju Iveković Martinis i dr. sc. Anu Perinić Lewis, ali i pojedine bivše kolege poput dr. sc. Mirne Jernej Pulić i dr. sc. Josipa Laha. Zahvalnost za omogućavanje početaka svih mojih istraživačkih aktivnosti u Institutu za antropologiju upućujem bivšem ravnatelju Instituta akademiku Pavlu Rudanu.

Sadašnjem ravnatelju Instituta doc. dr. sc. Saši Missoniju zahvaljujem na otvorenosti za moje istraživačke interese te omogućavanju istraživačke i znanstvene slobode i optimalnih uvjeta za rad.

Neizmjernu zahvalnost dugujem i “ekipi” iz Ruralija, neformalne interdisciplinarne istraživačke skupine čija sam i sama članica – dr. sc. Orlandi Obad iz Instituta za etnologiju i folkloristiku, doc. dr. sc. Nataši Bokan s Agronomskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izv. prof. dr. sc. Aleksandru Lukiću s Geografskog odjela PMF-a, Olgici Klepač s Fakulteta agrobiotehničkih znanosti Osijek Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, doc. dr. sc. Ani Opačić i izv. prof. dr. sc. Gordani Berc s Odsjeka za socijalno pravo Sveučilišta u Zagrebu – s kojima sam vodila brojne zanimljive razgovore o ovoj i srodnim temama, a s nekima sam od njih imala i priliku istraživati i pisati zajedno. Njihova su mi podrška i nesebično dijeljenje znanja i savjeta pomogli u brojnim drugim profesionalnim situacijama, a ne samo prilikom rada na ovoj knjizi.

Mojci Makovac zahvaljujem na svoj nesebičnoj pomoći koju mi je pružila prilikom provođenja terenskog dijela istraživanja u Istri.

Obitelj neizostavno podnese velik dio tereta kada jedan od njezinih članova nešto piše, a pogotovo kad piše knjigu. Stoga zahvaljujem cijeloj svojoj obitelji na podršci i razumijevanju. Najzaslužniji znaju na koga se to odnosi.

I na kraju, ali ne manje važno – želim zahvaliti svojoj prijateljici i poslovnoj partnerici Ivani Klement, koja me upoznala s grupama solidarne razmjene u Zagrebu. Da se taj “susret informacija” nije dogodio, ne bih ni znala da postoji nešto tako genijalno poput poljoprivrede potpomognute zajednicom i ne bih se istraživački zainteresirala za solidarnu ekonomiju i antropologiju solidarnosti. U tom smislu neizmjerenu zahvalnost dugujem i svim sugovornicima u istraživanju, bez čije dobre volje ne bi bilo najzanimljivijih, ključnih, dijelova ove knjige. Također, inicijatorima GSR-a u Hrvatskoj i brojnim aktivistima koji se angažiraju oko ovakvih i srodnih inicijativa zahvaljujem na entuzijazmu i dobroj volji pri organiziranju svega potrebnog da jedna takva inicijativa zaživi i u Hrvatskoj. Bez njih, istraživačke teme ni knjige uistinu ne bi ni bilo! A što bi bilo još gore – ne bi bilo ni poljoprivrede potpomognute zajednicom u Hrvatskoj!

7.

O AUTORICI

Olga Orlić rođena je 1976. godine u Zagrebu. Završila je klasičnu gimnaziju u Zagrebu 1994. godine, a 2000. godine diplomirala je etnologiju i arheologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2001. do 2006. godine radila je kao kustosica u Etnografskom muzeju Istre u Pazinu. Za svoju prvu samostalnu izložbu “Tkalci u Istri” (2004.) dobila je godišnju nagradu “Milovan Gavazzi” Hrvatskog etnološkog društva. Od 2006. godine zaposlena je u Institutu za antropologiju u Zagrebu, prvo kao znanstvena novakinja, a od 2013. godine kao znanstvena suradnica. Magistrirala je 2009. godine na Poslijediplomskom studiju etnologije i kulturne antropologije Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a na istom je Sveučilištu stekla titulu doktorice znanosti iz antropologije u okviru izvandoktorskog studija. U dosadašnjem znanstveno-istraživačkom radu surađivala je u više nacionalnih i međunarodnih projekata te sudjelovala na brojnim međunarodnim i nacionalnim konferencijama. Od 2019. godine članica je mreže COST akcije From Sharing to Caring: Examining Socio-Technical Aspects of the Collaborative Economy. Dosad je imala priliku voditi dva Programa popularizacije znanosti (Program popularizacije antropologije “AntroPOP” (2014/2015) i Program kulturno-antropoloških istraživanja Gorskog kotara GORan (2017/2018)), a uskoro će joj se pružiti prilika da vodi projekt, financiran od Hrvatske zaklade za znanost, “Solidarna ekonomija u Hrvatskoj: antropološka perspektiva” (SOLIDARan), u čiji opseg spada i tema poljoprivrede potpomognute zajednicom. Autorica je više znanstvenih i stručnih radova. Od 2008. godine članica je uredništva časopisa Hrvatskog etnološkog društva *Etnološka tribina*, a od 2018.

godine i članica uredništva časopisa Etnografskog muzeja u Zagrebu *Etnološka istraživanja*. Jedna je od osnivačica neformalne istraživačke skupine Ruralije, kojoj je jedan od ciljeva pokrenuti interdisciplinarna znanstvena istraživanja ruralnog prostora u Hrvatskoj.